

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

əlyazması hüququnda

Ramazanlı İlkin Pərviz oğlu

**“Qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi
zərurəti və istiqamətləri”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı:

060401 – Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma:

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. R. T. Həsənov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n. dos. F. Ə. Rəhimli

Kafedra müdiri:

i.e.d. prof. Ş. H. Hacıyev

Mündəricat

Giriş	3
Fəsil 1. Qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemləri dünya nizamının formalaşmasının aparıcı elementi kimi.....	8
1.1. Qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin meydana gəlmə tarixi və xüsusiyyətləri.....	8
1.2. Müasir qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin fəaliyyətinin hüquqi və institusional əsasları.....	26
Fəsil 2. Yeni dünya nizamı mərhələsində çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin fəaliyyət xüsusiyyətləri.....	40
2.1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı sisteminin təsir dairəsində qlobal tənzimləmənin xüsusiyyətləri və dominantları.....	40
2.2. Regional və sahəvi qlobal tənzimləmə mexanizmləri və onların xüsusiyyətləri.....	53
Fəsil 3. Müasir qlobal çağırışlar mərhələsində çoxtərəfli iqtisadi tənzimləmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	61
3.1. Qlobal maliyyə böhranı və onun dünya iqtisadi sistemi üzərindəki təsirləri.....	61
3.2. G20 və digər qeyri-formal birliklərin qlobal tənzimləməyə tələbləri.....	75
3.3. Beynəlxalq maliyyə-iqtisadi institutlarında islahatların əsas istiqamətləri və amilləri.....	82
Nəticə və təkliflər.....	91
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı.....	96

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin makro və meqasəviyyədə tənzimləməsi, yəni çoxtərəfli tənzimləmə mexanizmi kimi alətlər yaxud ortaq şəkildə qərar alınmış fəaliyyətlərin köməyi ilə ümumilikdə sistemin idarə olunması getdikcə zərurətə çevrilmiş, daha əhəmiyyətli hal almağa başlamışdır. Qlobal problemlərin mümkün həll yollarının axtarışı çoxtərəfli və yaxud üstmilli tənzimləmə mexanizmlərindən istifadə edilməsini şərtləndirir. Məhz bu cür şəraitdə beynəlxalq iqtisadi qurumların iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi prosesində ən qabaqcıl və çoxtərəfli alətlərdən olması və qlobal iqtisadi siyasətdə əsas rol oynaması xüsusən qeyd edilməlidir.

Qlobal iqtisadi əlaqələrin inkişaf prosesi əvvəlcə dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin genişlənməsinə tələb yaradır ki, bu şəraitdə də başlıca orientirlərdən biri dünya iqtisadiyyatını nizamlayan müxtəlif qurumlarla münasibətlərin genişləndirilməsini şərtləndirir.

BİM-in çoxtərəfli tənzimlənməsinin ən ümdə vəzifəsi beynəlxalq əməkdaşlıq qaydaları və hüquq normalarının hazırlanması məsələləridir. Bu sahədə də hər ölkə öz dövlətlərarası münasibətlərini quraraq, bir-birinə qarşı müəyyən güzəştlər və digər hallar nəzərdə tuturlar. Həmin prosesdə BİM-in fərqli formaları ölkələrarası tənzimləmənin obyektləri hesab olunurlar. Milli dövlətlərin əsas qurumları, qarışıq formalı dövlət-inhisarçı müəssisələri, beynəlxalq hökumətlərarası orqanlar isə dövlətlərarası tənzimlənmənin subyektləri hesab edirlər.

Hal-hazırda vahid Dünya birliyi və vahid dünya təsərrüfatının mövcud olması qlobal problemlərin həlli yolunda inkişafı dayanmadan artırır. Üstəlik, qloballaşmanın çevik formada inkişaf etməsi milli iqtisadiyyatlar arasında əlaqələrin və qarşılıqlı asılılıqların artımına şərait yaradır. Beynəlxalq təsərrüfatda yaranan və inkişafda olan bu amillər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə ənənəvi tələbata çevrilmişdir.

Bu faktorların əksəriyyəti daha çox ümumi, qlobal, digər hissəsi isə konkret və daha zəruri olması ilə seçilir. Bu amillər bir tərəfdən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha da genişlənməsini sürətləndirir, həm də BİM-in hərtərəfli tənzimlənməsini tələb edir.

Qeyd edilən məsələlərin aktuallığı, nəzəri və praktik cəhətdən olduqca vacib əhəmiyyəti dissertasiya işinin bu istiqamətdə seçilməsinə əsas yaratmışdır.

Dissertasiya tədqiqatının predmeti qlobal təsərrüfat münasibətləri ilə əlaqədar yeni meyillər, dövlətlərarası və çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq, eyni zamanda bütövlükdə qlobal iqtisadi əlaqələrin nizamlanmasında BİT-lərin və regional iqtisadi qurumların çoxtərəfli tənzimlənmə fəaliyyətinin və mexanizminin, həm də bu tənzimləmədə ölkələrarası hüquq sistemlərinin yeri və rolu, eyni zamanda rəsmi təşkilat statusu daşımayan beynəlxalq birliklərin (G20, G8 və s.) fəaliyyətinin qlobal iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə olan təsirlərinin müəyyən edilməsi kimi məsələlərdən ibarətdir.

Tədqiqatın obyektini qlobal təsərrüfat münasibətləri və milli iqtisadiyyatların beynəlxalq və dövlətlərarası iqtisadi və ticarət əlaqələri, eyni zamanda bunlarla əlaqədar digər məsələlər, həmçinin, qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və fəaliyyəti üzrə beynəlxalq sferada müxtəlif dövrlər ərzində formalaşan beynəlxalq təşkilatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri BİM-in və qlobal təsərrüfat münasibətlərinin inkişafının hazırkı dövründə mövcud beynəlxalq əlaqələrin və bütövlükdə qlobal təsərrüfat münasibətlərinin nizamlanmasını nəzəri və praktik cəhətlərdən təhlil etmək, qlobal hüquqi və çoxtərəfli tənzimləmə sistemində BİT-lərin əhəmiyyətini araşdırmaq, beləliklə beynəlxalq iqtisadi qurumlarının həyata keçirdiyi çoxtərəfli tənzimlənmə mexanizmlərinin müasir vəziyyətini və onun gündəmdə olan

problemlərini ortaya çıxartmaq və BİT-lərin rolunun xüsusiyyətlərini təhlil etmək, eyni zamanda təşkilatlar çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələrin müasir vəziyyətinin təhlil olunması kimi bəndlərdən ibarətdir. Sadalanan bu məqsədlərə uyğun olaraq bir sıra vəzifələrin icra edilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- Qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ;
- Müasir dövrdə beynəlxalq sfera üzrə çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin fəaliyyətinin hüquq və institusional əsaslarının təhlil edilməsi ;
- Qlobal tənzimləmə mexanizmlərinin sahəvi və regional xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi ;
- Beynəlxalq arena üzrə baş verən maliyyə böhranlarının çoxtərəfli iqtisadi tənzimləmə sistemlərinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi ;
- Beynəlxalq maliyyə iqtisadi institutlarında islahatların əsas istiqamətləri və ümumilikdə bu istiqamətdə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi mexanizmini tətbiqi

Tədqiqatın informasiya mənbəyini qlobal və regional iqtisadi təsisatların, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının materialları, milli idarəetmə orqanlarının müxtəlif statistik göstəriciləri, elmi tədqiqatlardan, beynəlxalq təsisatların siyasət sənədləri və tövsiyələri və başqa elmi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji əsasını ümumilikdə çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər çərçivəsində aparılan müxtəlif tədqiqatlar və müasir dövrdə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti ilə əlaqədar yerli və xarici rəsmi qurumların elmi yanaşmaları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində ümumilikdə qarşıya qoyulan məsələlərlə əlaqədar olaraq bir sıra fikirlər səsləndirilmişdir ki, bunları elmi yenilik kimi qəbul etmək olar. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- ❖ Regional və sahəvi qlobal tənzimləmə mexanizmləri müəyyən edilməsi və bu mexanizmlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətləri göstərilmişdir ;
- ❖ Müasir qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin fəaliyyətinin hüquqi və institusional əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırması ilə əlaqədar kompleks tədbirlərin yerinə yetirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir ;
- ❖ Tarixi dövr ərzində baş verən qlobal maliyyə böhranlarının dünya iqtisadi sistemi üzərində təsiri təhlil edilərək bu istiqamətdə, gələcəkdə baş verə biləcək böhranların qarşısının əvvəlcədən alınması ilə əlaqədar cari vəziyyət proqnozlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada öz əksini tapan məsələlər yeni dünya nizamı mərhələsində çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin fəaliyyətini daha da təkmilləşdirilməsi və sağlamlaşdırılması istiqamətində aparılan təhlillər və yeni strategiyaları ümumiləşdirməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın strukturu: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 7 paraqraf, nəticə və təkliflər, həmçinin istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla 99 səhifədən ibarətdir. Dissertasiyanın birinci fəslində Qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemləri meydana gəlmə tarixi və xüsusiyyətləri, eyni zamanda, onların fəaliyyətinin hüquqi və institusional əsasları araşdırılmışdır. Tədqiqatın ikinci fəslində BMT çərçivəsində qlobal tənzimləmənin xüsusiyyətləri və regional və sahəvi tənzimləmə mexanizmlərinin fəaliyyət istiqamətləri təhlil edilmişdir. Dissertasiya işinin sonuncu

fəslində global maliyyə böhranının çoxtərəfli tənzimləyə təsirləri, G20 və digər qeyri-formal birliklərin global tənzimləməyə tələbləri, beynəlxalq maliyyə-iqtisadi institutlarında islahatların əsas istiqamətləri və amillər, ümumilikdə çoxtərəfli iqtisadi tənzimləmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

Fəsil 1. Qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemləri dünya nizamının formalaşmasının aparıcı elementi kimi

1.1 Qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin meydana gəlmə tarixi və xüsusiyyətləri

Müasir dünyada beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə, dövlətlərarası texniki, ticari, siyasi və s. əməkdaşlıqda, çoxtərəfli diplomatik əlaqələrdə beynəlxalq və regional təşkilatlar əsas rol oynayır. Beynəlxalq iqtisadi və siyasi təşkilatların yaranması və çoxtərəfli fəaliyyət göstərməsi dünya iqtisadi inkişafının artımı ilə şərtlənmiş və subyektiv yox, məhz obyektiv xarakter daşımaqdadır. Hal-hazırda beynəlxalq təşkilatların inkişafında həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət dəyişiklikləri kifayət qədər geniş şəkildə nəzərə çarpır. Nəzərə alsaq ki, keçən əsrin əvvəllərində bütün dünyada ümumilikdə 20-dək beynəlxalq təşkilat var idi, hazırda onların sayı 7 minə çatır (bunlardan yalnız 300-ə qədəri dövlət təşkilatı hesab olunur). Bu da, öz növbəsində, beynəlxalq təsisatlar sisteminin əhəmiyyəti və yaranmasını araşdırmağı şərtləndirir.

Müasir dövrdə beynəlxalq təşkilatların funksiyaları və səlahiyyətləri artır, çox qəliz təşkilatı struktur meydana çıxır, demokratik insan cəmiyyəti və insan hüquqlarının inkişaf etməsində iştirakı və əhəmiyyəti artır.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində QÇT çox sayda dövlətlərin konkret məsələlər üzərində işləməsi anlayışına uyğun gəlir. Qlobal iqtisadi əlaqələr və beynəlxalq siyasət ixtisasları üzrə görkəmli mütəxəssis Miles Kahler QÇT anlayışına bu cür tərif vermişdir: “çoxların beynəlxalq hökuməti”. Onun verdiyi tərifin əsas prinsipi sadə şəkildə belə izah oluna bilər: çoxtərəfli tənzimlənmə 2-tərəfli tənzimləməyə tərs prosesdir, belə ki, ikitərəfli tənzimləmədə güclü tərəfin gücsüz tərəf üzərində hakimiyyəti beynəlxalq münaqişəni getdikcə daha çox genişləndirə bilər”. Robert

Keohane QÇT məfhumunu bu cür izah etmişdir: “milli siyasətlərin üç və daha çox ölkələr arasında kordinasiya olunmasına beynəlxalq hərtərəfli tənzimləmə deyilir.”[1] Keohane və Kahlerin təriflərinin ümumi kəsişən xarakteri onların “çoxların həll axtarışı” fikrindən istifadə etmələridir. Belə ki, QÇT hansısa ittifaqa, dünya səviyyəli quruma və ya birliyə üzv olmaq kimidir, bu birlik böyük qüvvə yaradaraq və ölkələri birtərəfli tənzimləmə fikirlərindən döndərməyə çalışaraq həmin dövlətlərə “səs” və “səs vermə” şəraiti yaradır. Xüsusən də, böyük (güclü) ölkələrin xarici siyasətlərindən kiçik (zəif) dövlətlərin “zərər çəkdiyi” bir vaxtda beynəlxalq təşkilatlarda “Lilliput” strategiyası[2] kimi ümumi sadə səs sayı ilə qərarların qəbul edilməsi ən təsirli yanaşma kimi qəbul edilir. Həmçinin, “böyük” siyasi gücün “daha böyük” siyasi güclə tənzimlənməsi kimi məsələlərdə beynəlxalq çoxtərəfli tənzimlənmə olduqca yüksək effektiv təsirə malik həll üsuludur.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dövlətlərarası tənzimlənməsi ümumi formada - müxtəlif ölkələrin könüllü əsaslarda üstləndikləri öhdəliklər və qlobal təsərrüfat münasibətləri sferasında əsas davranış qaydalarının toplusudur.

Dünya təsərrüfatının 2-ci dünya müharibəsindən sonra vəziyyəti onu göstərdi ki, aşağıda göstərilən proseslər BİM-in dövlətlərarası tənzimlənmə sistemlərinin tam formalaşmağı və inkişafı üçün əsas təkanverici faktorlarına çevrilmişdir.

Əvvəla, gömrük tariflərinin azaldılması vasitəsi ilə ölkələrarası ticarətin liberallaşmasının zəruriliyi: 2-ci dünya müharibəsində çökmüş Avropa iqtisadiyyatı üçün sürətli bərpa olunma prosesi tələb olunurdu, hansı ki, bu xarici ticarət münasibətlərinin aktivləşməsinə, ölkələrarası kapitalın sərbəst şəkildə hərəkət etməsinin dəstəklənməsini, beynəlxalq hesablaşmalar sisteminin (BHS) müəyyən çərçivə və qayda-qanunlara salınmasını özündə ehtiva edirdi. Bu faktor Bretton-Vuds

1.Robert O. Keohane.. “Çoxtərəfli tənzimləmə: Tədqiqat üçün gündəlik.” “International” Jurnalı, 45, 1991

2. Lilliput strategiyası – sayca az olan “çoxluğun” vahid “böyük” qrupa nəzərən say hesablarına əsaslanmış strategiyasını ifadə etməkdədir.

konfransının qəbul etdiyi qərarlarda, eyni zamanda GATT, BYİB, BVF kimi qlobal təşkilatların yaradılmasında xüsusi rol oynamışdı. Daha sonra bir çox dövlətlər anladılar ki, liberal beynəlxalq ticarət davamlı və sürətli inkişafa təkan verir, qlobal miqyasda texnoloji tərəqqini və ümumi əmək məhsuldarlığının artmasını stimullaşdırır, şirkətlər üçün geniş həcmli dünya bazarlarına çıxış imkanı verir.

İkincisi, imperializm siyasətinin müstəmləkəçilik sisteminin çökməsi və azadlıq əldə etmiş dövlətlərin iqtisadi tərəqqisinin təmin olunması: bu ölkələr 1960-70-ci illərdə beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin təkrarən sıfırdan qurulması, yeni iqtisadi qaydaların təmin olunması tələblərini irəli sürməyə başladılar. Eyni zamanda onlar yüksək qiymət səviyyəsində xammal bazarlarının stabilləşdirilməsini, sənaye cəhətdən İEO-də proteksionizm meyillərinin aradan qalxmasını, texnoloji maddi dəyərlərin ötürülməsi üçün daha sadə şərtlər və maliyyə yardımlarının çoxaldılmasını və s. tələb edirdilər.

Üçüncüsü, keçən yüzilliyin 70-80-ci illəri üçün xas olan xammal və ərzaq krizisləri, bu böhranların, neft ixracı edən dövlətlərin davranışı ilə daha da dərinləşməsi, İEO-lərdə struktur böhranları, həmçinin İEO-lərin OPEK ölkələrinə nəzərən əvvəlcədən təyin olunmuş mövqelərinin olmağı və həmin ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının struktur yenidənqurulması prosesində birlikdə təşəbbüslərini obyektiv zərurətə çevirdi.

Dördüncüsü, beynəlxalq iqtisadi əlaqənin qlobal xarakter alması, ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin və asılılıq meyillərinin dərinləşməsi, milli iqtisadiyyatların dünya təsərrüfat sistemində baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşması zəruriliyi sənaye cəhətdən aparıcı İEO-in iqtisadi siyasətlərinin idarə olunmasını, milli siyasətlərin və beynəlxalq stabilliyin zəruri şəkildə uyğunlaşmasını təmin edən əməkdaşlıq və sazişlərin fərqli metodlarının işlənilməsini tələb edirdi. Ötən ərin 80-ci illərində daima meydana çıxan ticarət savaşları fonunda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin

dövlətlərarası tənzimlənməsi dünyada çoxsaylı təhlükəli iqtisadi vəziyyətlərin həlli yolu olaraq çıxış etməkdəydi. Dünyanın əsas güc mərkəzi olan dövlətlərinin iqtisadi siyasətlərinin koordinasiya olunması məqsədi ilə 1961-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı quruldu, “G7” ölkələrinin (əsasən ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya) müntəzəm görüşləri ən yüksək səviyyədə geniş təcrübələrə çevrildi və s.

Beşincisi, transmilli şirkətlərin gücünün artması: bu şirkətlərin fəaliyyət dairəsi ölkələrin milli sərhədlərinin çərçivələrini aşaraq kənara çıxır və həmin şirkətlərin maraqları həm aid olduğu dövlətlərin, həm də fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərin daxili iqtisadi inkişaf maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir ki, bu da onların fəaliyyətlərinin tənzimlənməsində lazımi forma və metodların tapılması və ya hazırlanmasını zərurətə çevirib. Nəticə olaraq, ən universal qurum sayılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatında transmilli şirkətlər üçün mərkəz yaradılmışdır.

Altıncısı, dünya səviyyəsində yarım əsrlik kapitalist təsərrüfatı ilə sosialist təsərrüfatın qarşıdurma rəqabəti, eyni zamanda, sosializmin çökməsi qlobal təsərrüfat əlaqələrinin ölkələrarası tənzimləmə sistemlərinin əmələgəlmə və fəaliyyətin icrası məsələlərinə bəzi korreksiyaların olunmasına səbəb oldu. Beləliklə də bunlar, İxrac Nəzarəti üzrə Koordinasiya Komitəsinin yaradılması ilə nəticələndi ki, həmin təşkilat da sosialist yönümlü ölkələrə və sosializm orientasiyalı İEOÖ-lərə binar (iki) təyinatlı (mülki və hərbi) malların satışı və texnologiyaların ötürülməsini sərhədləyirdi. Keçmiş sosialist dövlətlərinin planlı iqtisadi inkişaf yolundan imtina etməsi və bazar əsaslı iqtisadi sistemə keçmələri, QİYŞ-in dağıdılması, bu ölkələrin regional və qlobal dərəcəli tənzimləmə strukturlarına daxil olmaqlarına gətirib çıxarırdı.

Yeddincisi, dünya səviyyəli problemlərin kəskin şəkildə artması (ekologiyanın qorunması, nüvə müharibələri, demoqrafiya, xammal, ərzaq və s. kimi problemlər) BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq

Agentlik (MAGATE), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) və s. beynəlxalq orqanların, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ölkələrarası tənzimlənmə sisteminin yeni amillərinin yaradılmasının təkan verən qüvvəsinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə vahid Dünya birliyinin, həmçinin, vahid dünya təsərrüfatının mövcudluğu qlobal problemlərin inkisafını getdikcə artırır. Hazırda qloballaşmanın sürətli şəkildə inkişaf etməsi ölkələr arasında əlaqələrin və qarşılıqlı asılılıqların genişlənməsinə şərait yaradır. Ümumdünya təsərrüfatında yaranan və inkişafda olan belə amillər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə günlük tələbata çevrilmişdir.

Bu amillərin əksəriyyəti daha çox ümumi, qlobal, digər hissəsi isə konkret və daha zəruri olmaları ilə seçilir. Bu faktorlar bir tərəfdən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha da genişlənməsini sürətləndirir, həm də BİM-in tənzimlənməsini tələb edir. Bu səbəblərdən aşağıda qeyd olunan bəzi amillər daha ümumi hesab edilə bilər:

1. Beynəlxalq əmək bölgünün daha da dərinləşməsi, beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrində və dünya iqtisadiyyatında beynəlmilləşmənin getdikcə güclənməsi. Bu proses davamlı artıma və istehsal kompleksləri ilə məhsuldar qüvvələrin hərtərəfli intensiv inkişafına əsaslanır. Beləliklə də, əksər sektorların inkişaf etmə problemi milli çərçivələrdən kənarlaşaraq, həm regional, həm də beynəlxalq dərəcədə qarşılıqlı surətdə əlaqələrin yaranmasını şərtləndirir. Təbii ki, belə inkişaf həm ticarət-iqtisadi, həm texniki, həm də istehsal və s. kimi əlaqələr üzrə beynəlxalq tənzimləmə mexanizmlərinin yaranmasını tələb edir.

2. Elmi-texniki inqilabın çoxtərəfli inkişaf etməsi, üstəlik onun təsir dairəsinə yeni ərazilərin, ölkələrin cəlb olunması, elmi-texniki nailiyyətlərin əldə edilməsinin getdikcə daha çox kommersiya xarakteri daşması, qeyd olunan sahədə güclərin birləşməsinə, çoxtərəfli təsir nüfuzuna malik mexanizmlərin yaradılmasını şərtləndirir.

3. Çoxsaylı qlobal problemlər meydana gəlir. Bunlara misal olaraq, ekoloji, ərzaq, yoxsulluq və aclıq problemləri, enerji, demoqrafiya, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi problemlərini göstərmək olar.

Eyni zamanda, əsas etibarilə qlobal hesab olmasa da, ölkələrarası münasibətlərdə yüksək əhəmiyyətli olaraq kəsb edilən qabaqcıl elmi texnologiyanın genişlənməsi, xarici borcların kəsin artması problemi və s.

4. İstehsalın beynəlmilləşmə səviyyəsinin inkişafı, bəşəri miqyasda kommunikasiya şəbəkəsinin genişlənməsi.

5. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün əsas formalarının davamlı intensiv inkişaf yoluna keçid etməsi.

6. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli tənzimlənməsinin gələcəyə yönəlmiş intensiv inkişafı yolunda beynəlxalq sistemdəki dəyişikliklərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ümumdünya bazarında iki bir-birinə əks sistemlərin (sosializm və kapitalizm) birgə mövcudluğu vahid BİM tənzimləmə mexanizminin yaranmasına çətinlik yaradırdı.

7. Eyni zamanda “üçüncü dünya” hesab edilən inkisaf etməkdə olan ölkələrin özündə də baş verən dəyişikliklər diqqəti cəlb etməkdədir. Bu dövlətlərin əksəriyyəti "yeni sənaye ölkələri" adı altında dünya bazarında öz nüfuzlarının artmasına nail olmuşlar. Qeyd olunan inkişaf etməkdə olan dövlətlər iqtisadi və siyasi güclərini, həmçinin mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışır, eyni zamanda iqtisadi əlaqələrin müxtəlif mərhələlərində qarşılıqlı şəkildə iştirak etməyə davamlı səy göstərirlər.

8. Bu cür ümumi qlobal problemlərlə yanaşı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli tənzimlənmə sistemini təmin edən digər başqa faktorlar və proseslər də mövcuddur. Misal üçün, regional iqtisadi integrasiyanın inkişaf etməsi bütöv iqtisadi tənzimləmə sistemində əhəmiyyətli rola malikdir. Integrasiya birliklərinə daxil olan ölkələrdə qarşılıqlı formada güzəştlər və digər razılaşmalar həyata keçirilir. Həmin ölkələrdə əsas istehsal amillərinin sərbəst şəkildə hərəkəti həm xarici ticarətin, həm də

digər iqtisadi əlaqələrin qarşılıqlı inkişafı, eyni zamanda bu çərçivədə iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin asanlaşmasına şərait yaradır.

9. BİM-in hərtərəfli tənzimlənməsində xüsusi rolu olan məsələlərdən biri də liberallaşma prosesidir. Beynəlxalq ticarətdə əmtəə və xidmətlərin himayə edilmə üsulu ilə deyil, liberallaşdırmaya üstünlük verilməsi üsulu ilə ticarət iqtisadi siyasətin əsasını təşkil etməkdədir.

10. Əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə BİM-in inkişafı transmilli korporasiyaların rolunun və əhəmiyyətinin artması ilə möhkəm şəkildə əlaqəlidir. Belə ki, bugün böyük TMK-ların fəaliyyəti 70 mindən çox transmilli şirkətləri (TMS) və 850 mindən artıq xarici filiallarını (törəmə müəssisələrini) əhatə edir. Bu cür müəssisə və filialların artımı hər bir dövlətin həm iqtisadiyyatına, həm iqtisadi siyasətinə, həm də beynəlxalq ticarət-iqtisadi münasibətlərindəki hüquq-norma qaydalarının qurulması məsələsinə də təsir göstərə bilər.

11. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin çoxtərəfli tənzimlənmə sisteminin daha da inkişaf etdirilməsinin hazırkı aktuallığı həm də bundan qaynaqlanır ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə yeni müxtəlif sahələr sürətlə meydana gəlir və artır. Burada xidmətlər ticarətinin yeni növləri sayılan informasiya texnologiyası (elektron ticarət), kosmik məkanın tədqiqində, sülh məqsədləri üçün nüvə enerjisinin istifadəsində, vahid dünya okeanı rezervlərinin mənimsənilməsi və s. kimi fəaliyyətlərdə əməkdaşlıqların görülməsi artmışdır. Bütün bu qeyd olunan punktların nəticəsi kimi, son zamanlar BİM-in subyektləri daha çox sürətlə genişlənməyə başlamışdır. Bu səbəbdən də, BİM-in beynəlxalq dərəcədə tənzimlənməsi obyektiv zəruri prosesə çevrilməkdədir.

BİM-in çoxtərəfli tənzimlənməsinin ən böyük vəzifəsi beynəlxalq əməkdaşlıq qaydaları və hüquq normalarının hazırlanmasıdır. Bu sahədə də hər ölkə öz dövlətlərarası münasibətlərini quraraq, bir-birinə qarşı müəyyən güzəştlər və digər hallar nəzərdə tuturlar. Həmin prosesdə BİM-in fərqli formaları ölkələrarası

tənzimləmənin obyektləri hesab olunurlar. Milli dövlətlərin əsas qurumları, qarışıq formalı dövlət-inhisarçı müəssisələri, beynəlxalq hökumətlərarası orqanlar isə dövlətlərarası tənzimlənmənin subyektləri hesab edirlər.

BİM-in tənzimlənməsinin həyata keçirilmə üsullarına beynəlxalq müqavilələr, regional və beynəlxalq ittifaqlar, konfranslar, görüşlər, forumlar, iqtisadi və siyasi beynəlxalq birliklər, diplomatik danışıqlar və s. kimi yüksək səviyyəli tədbirlər aiddir. Bu danışıqlarda heç bir ölkənin daxili müstəqilliyinə xələl yetirmədən, ona zərər vermədən əksər problemlər çoxtərəfli formalarda tənzimlənilir. Bu proseslərdə beynəlxalq hüquqi tənzimləmə sistemindən istifadə olunur və təbii ki, beynəlxalq hüquq normaları əsas olaraq götürülür. Beynəlxalq hüquq – ölkələrin qarşılıqlı hüquq və öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi üsulu ilə, beynəlxalq münasibətlərin bütövlükdə nizamlanmasını təmin edən xüsusi hüquq normaları sistemini nəzərdə tutur. Beynəlxalq hüquqda yuxarıda qeyd olunan bu normaların yaranması beynəlxalq ənənələrə və beynəlxalq müqavilələrə əsaslanaraq reallaşır.

Beynəlxalq hüququn subyektlərinin (həmçinin dövlətlərin) hüquq və vəzifələri onun əsas məzmununu ilə əks etdirir. Bu kimi beynəlxalq məsələlər üstmilli dərəcəli sayılan və daimi şəkildə fəaliyyət göstərən beynəlxalq institutlar, dövlətlərarası qurumlar və digər çoxşahəli mexanizmlərin yaradılması zərurətini meydana gətirmişdir. Məhz belə qlobal mexanizmlərdən biri Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların (BİT) yaradılması və onun çoxtərəfli fəaliyyətidir.

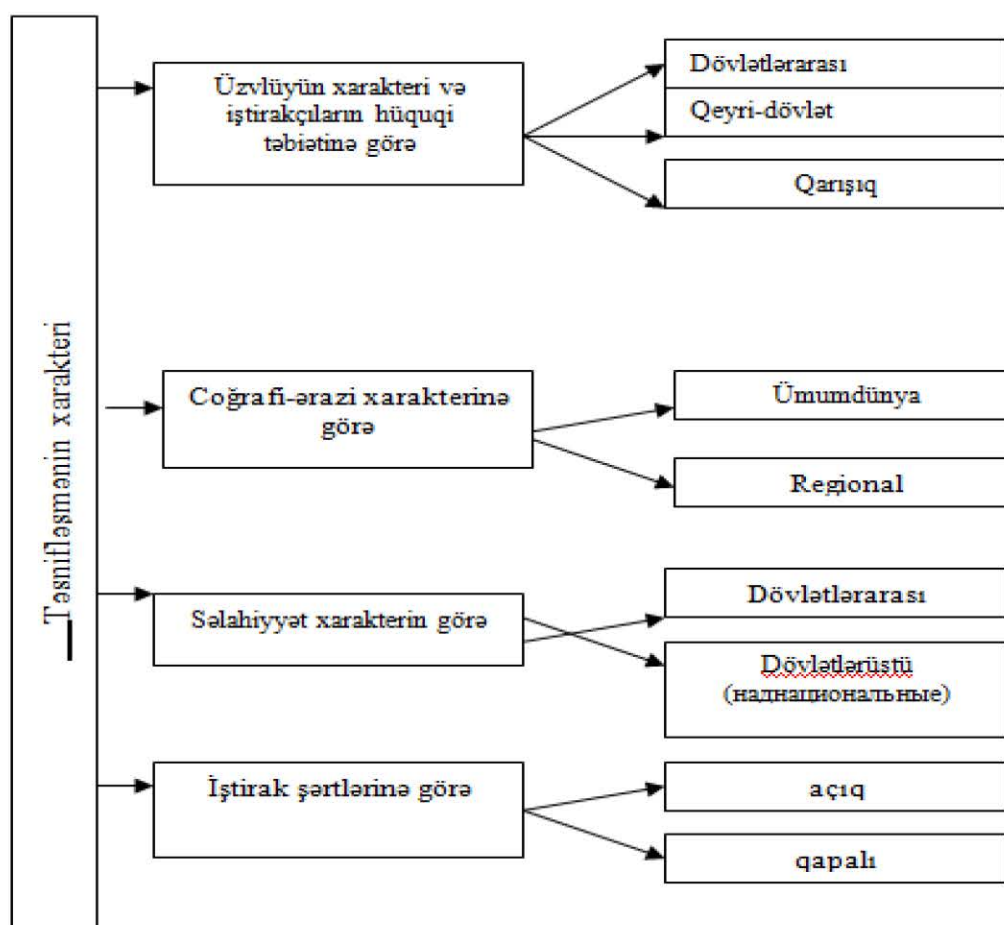
Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar dövlətlərarası müqavilələr əsasında yaradılır və bu təşkilatların fəaliyyət planında müxtəlif, konkret məqsədlər nəzərdə tutulur. Bu beynəlxalq təşkilatların daimi şəkildə fəaliyyət göstərən strukturu - orqanlar sistemi mövcuddur. Bu orqanlar təşkilata üzv subyektlərin rəsmi nümayəndələrindən ibarət olurlar. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar müxtəlif, fərqli adlar altında fəaliyyət göstərə bilirlər. Məsələn, ittifaq, fond, agentlik, bank, və ya sadəcə təşkilat və s.

Ümumi formada baxsaq, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar dövlətlərarası əməkdaşlığın təşkilati forması kimi xarakterizə oluna bilər. Bugün dünyada beynəlxalq təşkilatların sayı beş mindən çoxdur. Bu təşkilatların əksər hissəsi dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan ibarətdir (bu təşkilatların sayı bu gün 300-dən çoxdur).

Dövlətlərarası beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar hər dövlətin, könüllü şəkildə razılığı ilə xüsusi beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılır. Lakin, dövlətlər özləri beynəlxalq təşkilatın sadəcə üzvü ola bilər, onların hansısa bir orqanı beynəlxalq təşkilatın üzvü olmaq imkanına sahib ola bilməz. Bu məqamda ümumi prinsiplər əsas götürülür.

Sxem 1.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların ümumi təsnifləşdirilməsi

Mənbə: Beynəlxalq təşkilatların təsnifatı, kayzen.az

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təsnifləşdirilməsini müxtəlif formalarda göstərmək mümkündür. Məsələn:

- Dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatlar.
- Qeyri-dövlətlərarası və ya digər beynəlxalq təşkilatlar

➤ Təşkil olunma prinsiplərinə əsasən:

- BMT sisteminə daxil olan beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar.
- BMT sisteminə daxil olmayan beynəlxalq təşkilatlar.
- Ərazilər-regionlar üzrə iqtisadi təşkilatlar.

➤ BİT-ləri çoxtərəfli tənzimlənmə nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

- Dünya təsərrüfatı sahələrini və iqtisadi-sənaye sahələri üzrə əməkdaşlığı tənzimləyən beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar.
- Dünya ticarətini tənzimləyən beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar.
- Dünya təsərrüfatını tənzimləyən ərazilər üzrə iqtisadi təşkilatlar.
- Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən və ərazi üzrə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar.
- Dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafına yardım edən beynəlxalq birliklər və qeyri-dövlət təşkilatları və s.

İqtisadi təşkilatların bir çoxu dövlətlərarası təşkilatlardan ibarət olaraq, ölkələr arasında əməkdaşlıq münasibətlərini və qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyir. Qeyd olunanlarla yanaşı, dövlətüstü (üstmilli) hüquqi statusa sahib təşkilatlar da fəaliyyət göstərirlər. Misal olaraq, Avropa İttifaqının hökumətlərarası qurumları məhz bu cür statusa malikdirlər.

Əsas etibarilə, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar 3 funksiyanı həyata keçirirlər:

1. Tənzimləyici funksiya – digərləri arasında daha əhəmiyyətli vəzifə hesab olunur. Müəyyən növ qərarların qəbul olunması ilə istənilən ölkənin fəaliyyətinə təsir göstərir.
2. Nəzarət funksiyası – vasitəsilə öz tətbiq etdiyi qərarlara əməl edilməsinə nəzarət edir.
3. Əməli-funksiya – çevik-sürətli hərəkət edərək qoyulan məqsədlərə çatmaq funksiyasını ifadə edir.

Çoxsaylı qlobal problemlərin və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müxtəlif formalarının artımı ilə əlaqədar olaraq BİT-lərin yaranması və sayının genişlənməsi obyektiv zərurət halını almışdır. Təbii ki, fərqli-fərqli zamanlarda baş verən beynəlxalq proseslərin heç də hamısı eyni formada cərəyan etmir. Məsələn üçün, müstəmləkə idarəetməsi üsulu dövrü, birinci və ikinci dünya müharibələri dövrü, həmin müharibələrdən sonra bərpa olunma dövrləri, ayrı-ayrı ölkələrdə milli azadlıq hərəkatlarının baş verdiyi dövrlər, keçən əsrin doxsanıncı illərində sosializmin dağıdıldığı dövrlər və s. Bu səbəbdən də digər ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər kimi BİT-lərin yaranmasını da müxtəlif dövrlərə və ya mərhələlərə bölmək olar.

Məlumdur ki, 2-ci Dünya Müharibəsindən əvvəl də bir sıra beynəlxalq təşkilatlar mövcud olmuşdur. Amma Dünya iqtisadiyyatı vahid, ümumi birlik şəklində formalaşdıqca, ayrı-ayrı dövlətlərin birlikdə ümumi iqtisadi strategiya və çoxtərəfli tənzimləmə sistemi yaratmaq ehtiyacı getdikcə də geniş vüsət alırdı.

Məlum olduğu kimi, İkinci dünya müharibəsi bütün dünya xəritəsində kifayət qədər nəzərə çarpacaq böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müxtəlif dövlətlər, coğrafi ərazilər, ayrı-ayrı xalqlar arasındakı müntəzəm və ənənəvi münasibətlər, həmçinin əlaqələr müəyyən mənada zəifləmiş, demək olar ki, mahiyyətini dəyişmiş (bir sıra ölkələrin yeni sistem olan sosializmə qoşulması), yenilənmiş və fərqli xarakter halını almışdır.

Ələlxüsus da qeyd olunmalıdır ki, keçən əsrin 60-cı illərin əvvəllərinə qədər BİT-lərin yaranması, daha dəqiq desək, ümumdünya təsərrüfatı münasibətlərinin çoxtərəfli tənzimlənməsi sistemi ümumiyyətlə demək olar ki, tamamilən sənayecə inkişaf etmiş ölkələr çərçivəsində reallaşırdı. Bu çoxtərəfli tənzimləmədə isə Amerika Birləşmiş Ştatları aparıcı rol oynayır və pozulmuş bir sıra iqtisadi münasibətlərin bərpası, həmçinin, daha da genişləndirilməsi məhz onun təşəbbüs və himayədarlığı sayəsində ön plana çıxarıldı.

Bu tip qlobal problemlərin tənzimlənməsi üçün dünya miqyasında beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar qurulması ciddi zərurətə çevrilməkdəydi. Məhz bu məqsəd ilə, 2-ci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından dərhal sonra, 1945-ci ilin iyununda ABŞ-ın Kaliforniya Ştatında yerləşən San-Fransisko şəhərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (qısaca BMT) yaradılması üçün təsis konfransı keçirilmişdir. Həmin konfrans nəticəsində dünyanın supergücləri olan SSRİ, Böyük Britaniya, ABŞ və Çin tərəfindən BMT-nin nizamnaməsi 1945-ci ilin 24 oktyabr tarixində təsdiq edilmişdi.

Nəticədə, dünyada ən universal qlobal təşkilat sayılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yaranmışdır. Qeyd edilən dövrdə ticari əlaqələrin və valyuta-maliyyə münasibətlərinin nizamlanması məsələləri də eyni zamanda yüksək əhəmiyyət kəsb edirdi.

1944-cü ildə ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində keçirilən Beynəlxalq Konfransda həmin dövrdə daha möhkəm, daha sabit valyuta sayılan “dollar standartı”na əsaslanan yeni valyuta sisteminin yaradılması barəsində qərar qəbul edilmişdir. [3]

Bununla yanaşı, ixtisaslaşdırılmış beynəlmiləl valyuta orqanları olan Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) yaradılması qərarı qəbul edilmişdir və nəticədə 1944-cü ildə BVF, 1945-ci ildə isə BYİB yaradılmışdır.

3. BVF-nin tarixi: Bretton-Vuds Konfransı, www.imf.org

Daha bir xüsusi beynəlxalq təşkilat olan “Ticarət və Taarif dərəcələri üzrə Baş Saziş” (GATT) 1947-ci ildə yaradılmışdır.

Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, regional və qlobal təşkilatların, tənzimləmə sistemlərinin genişlənməsi və aktiv fəaliyyəti keçən əsrin 60-cı illərindən başlamışdır. O dövrdə dünya təsərrüfatında qüvvələr nisbəti artıq getdikcə dəyişirdi. 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyinin (AİB) yaradılması və Asiyanın şərqində əsas inkişaf mərkəzinin - Yaponiyanın tərəqqisi ilə beynəlxalq miqyasda İEO-in üç əsas mərkəzinin formalaşmasına zəmin yaranırdı.

Həmin mərhələdə müstəmləkə əsarətindən qurtulan ölkələrin sayı sürətlə artırdı. Bu da beynəlxalq miqyasda iqtisadi və siyasi həyat subyektlərinin artımına səbəb olurdu.

Bu ölkələrin əksəriyyəti BMT, BVF, BYİB, Ticarət və Taariflər üzrə Baş Sazişin (GATT) üzvlüyünə daxil olmağa başladılar. Bütövlükdə bu cür beynəlxalq təşkilatlarda sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin say tərkibi 25%-dən çox deyildi. Bu səbəbdən də, əksər təşkilatlarda müəyyən qərarların qəbulu prosesində ümumi səs çoxluğu sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin leyhinə olmurdu.

Meydana gələn bəzi ziddiyyətli məqamlar nəticə etibarı ilə ona səbəb oldu ki, sənayecə inkişaf etmiş ölkələr iqtisadi problemlərin həlli yollarını yalnız ölkədaxili - milli çərçivələrdə reallaşdırma bilirdilər. Bu səbəbdəndir ki, həmin ölkələr özləri arasında və eyni zamanda İEOÖ-lə xarici iqtisadi siyasətlərini qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirməyi əsas plana çəkmişlər.

Bütün bu cür vəziyyətlərlə əlaqəli olaraq, 1961-ci ildə ABŞ-ın xüsusi təşəbbüsü ilə “İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı” yaradılmışdır. Bu təşkilat əsas beynəlxalq institutlardan biri kimi bazar iqtisadiyyatlı ölkələr üçün ümumi vahid iqtisadi siyasət hazırlamaq və onlar arasındakı əlaqələri möhkəmləndirməyə yönəlmişdir.

Adı qeyd olunan təşkilat çərçivəsində “Beynəlxalq Energetika Agentliyi” və həmçinin, “Atom Enerjisi üzrə Agentlik” də yaradılaraq fəaliyyətə başlamışdır. Beləliklə, XX əsrin 60-cı illərində BMT-nin səyi nəticəsində beynəlxalq təşkilatların əhatə dairəsi və təsir coğrafiyası xeyli genişlənmişdir.

Beynəlxalq ticarətin daha da genişləndirilməsi məqsədilə, ölkələr arasında ticarət sahəsində hökumət siyasətlərini əlaqələndirmək və bu sahədə iqtisadi tərəqqi əldə etmək üçün 1964-cü ildə “BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı” (UNCTAD) yaradılması kifayət qədər əhəmiyyətli bir addım olmuşdur. Sənaye sahələrinin inkişafı və İEOÖ-in sənayeləşməsinin sürətlənməsinə yardım etmək, müxtəlif, fərqli proqramları maliyyələşdirmək və bu sahələrdə milli kadrlar hazırlanması məqsədi ilə 1967-ci ildə “BMT-nin Sənaye üzrə Təşkilatı” (UNIDO) təsis olunmuşdur. Elə həmin ildə həmçinin “BMT-nin İnkişaf Proqramı” (UNDP) adlanan qurum yaradılmışdır ki, bu qurum BMT-nin Baş Asssambleyasının köməkçi orqanı hesab olunur və texniki əməldəşlik proqramlarının əlaqələndirilməsinə kömək edir.

Üçüncü mərhələ keçən yüzilliyin 70-ci illərindən başlayır. Həmin dövrdə müstəmləkə sistemi tamamilə dağılmış və inkişaf etmiş ölkələrlə (İEO) inkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ) arasındakı qarşılıqlı iqtisadi və siyasi əlaqələr (bəzi hallarda isə ziddiyyətlər) güclənməyə başlamışdır. Dünya təsərrüfatında quruluş-struktur böhranları (xammal və enerji, ərzaq təhlükəsizliyi, maliyyə və valyuta-kredit sahəsində) yaranmış, inflyasiya və işsizliyin həcmi kifayət qədər artmışdır.

Əksər beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar qarşısına qoyduqları vəzifələri o qədər də effektiv şəkildə həyata keçirə bilmirdilər. Bu isə aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlirdi:

1. Bu beynəlxalq təşkilatların üzvü olan dövlətlər öz inkişaf səviyyələrinə görə, siyasi-ideoloji baxışları və milli mənafeələrinə görə kəskin şəkildə bir-birindən fərqlənirlər. Səsvərmədə isə bərabər hüquqlara malikdirlər. Bu cür şəraitdə qarşılıqlı razılıq əldə etmək, təsirli qərarların qəbul edilməsi çətinlik yaradırdı.

2. Əksər hallarda bəzi qəbul olunmuş qərarları həyata keçirmək maddi və maliyyə çətinlikləri nəticəsində məhdudlaşır.
3. Bir çox beynəlxalq təşkilatların spesifik, dar çərçivələrdə ixtisaslaşması daha mürəkkəb beynəlxalq iqtisadi sistemdə problemlərin kompleks həll olunmasına rahat zəmin yaratmasına mane olurdu.
4. Bu beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara üzv olan dövlətlərin sayının artması da müəyyən çətinliklərə səbəb olurdu. Demokratik və kollektiv qərarların effektiv təsiri olmasına kifayət qədər təminat yox idi. 1970—80-ci illər arasındakı böhran şəraitində “İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı”na üzv ölkələr çərçivəsində iqtisadi siyasətlərin uyğunlaşdırılması və razılaşdırılması şərtləri daha asan başa gəlirdi.

Bütün bu qeyd olunan cəhətlər bəzən daha az ölkəni birləşdirən beynəlxalq təşkilat və ya digər institutların yaranmasını tələb edirdi (inkişaf etmə səviyyələrinə görə nisbətən yaxın dövlətlərin ittifaqı kimi).

Dünyada baş verən iqtisadi və siyasi hadisələrdə əsas vacib istiqamətləri təyin etmək üçün müəyyən zaman ərzində əvvəlcə 4 ölkənin, sonra isə 5 ölkənin seçilmiş nümayəndələri (ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya sonra isə Yaponiya) ABŞ-da “Ağ Ev”də konsultasiyalar keçirərdilər.

Daha sonra bu məsləhət qrupu 1975-ci il noyabr ayında Fransanın paytaxtı Parisdə, Rambuyədə ilk rəsmi görüşü təyin etmişdilər. Rambuye görüşü zamanı bu qrupun hüquqi statusu, işləmə metodu, qəbul olunmuş qərarların xarakterik xüsusiyyətləri, kənar xarici ətrafla münasibət qaydaları və digər xüsusiyyətləri özündə əks olunan yekun Bəyannamə qəbul olunmuşdur.

Nəticədə, 1975-ci ildə daha güclü təsir əhatəsinə malik “Yeddiilər” qrupu yaranmışdır (1976-cı ildə əvvəlcə Kanada, sonra isə 1986-cı ildə isə Rusiya bu qrupa qoşulmuşdur). Rusiyanın da bu qrupa daxil olması ilə həmin qrup artıq “Səkkizlər” qrupu adını almışdır. “Səkkizlər” qrupunun verdiyi qərarlar tam məcburi, qəti xarakter

sayılmasa da, sadəcə şüar xarakteri də daşımır. Müxtəlif sahələrdə əldə olunmuş razılaşmalar BMT, ÜTT, BVF, BYİB, İƏİT, BƏT, FAO, UNESCO və bu qəbildən olan beynəlxalq qurumların fəaliyyətində ön planda əks olunur.

O da qeyd olunmalıdır ki, “Səkkizlər” qrupunun qərarlarının həyata keçirilməsi prosesində bəzi məsələlərin həllində marağı olan hökumət rəhbərlərinin dəvət olunması təcrübəsi də tətbiq olunur. Üstəlik, son zamanlarda belə “Liderlər Klubu” formasında beynəlxalq təşkilatların yaradılması mövzusu da müzakirələrə çıxarılır.

Beləliklə, 1975-ci ildə qəbul olunmuş “Rambuye Bəyannaməsi” proqram sənədi kimi 40 ildən çoxdur ki, uğurla həyata keçirilir. “Liderlər Klubu” iqtisadi inkişafın əksər sahələri ilə yanaşı aşağıda göstərilən sahələrin dinamik artımını diqqət mərkəzinə almışdır:

- beynəlxalq ticarətdə iqtisadiyyatın açıqlığına üstünlüyün verilməsi və qiymətlərdəki sabitliyin möhkəmləndirilməsi; xarici ticarətdə liberallaşma səviyyəsinin artımı; tarif dərəcələri və rüsumların azaldılması; kənd təsərrüfatı sahəsində məhsulların satışının artırılması və s.
- beynəlxalq maliyyə-valyuta sistemində sabitliyin davamlı təmin olunması;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün yardımların göstərilməsi;
- qərb ölkələri iqtisadiyyatlarının enerji ehtiyatı ilə təmin olunmasına yardım edilməsi və s.

Dövlətlərin bir-birindən qarşılıqlı asılılığını nəzərə alan “Liderlər Qrupu” ayrı-ayrı ölkələri anlayışlı dialoqa dəvət edir. Bütünlükdə indiki dövrə qədər “Liderlər Klubunun” 30-dan çox yüksək zirvəli görüşü keçirilmişdir. Həmin görüşlərdə qarşıda duran problemlər, ayrı-ayrı işçi qruplarının strukturu müəyyən olunmuşdur.

Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, son günlərdə beynəlxalq iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində yeni qurumların yaradılması deyil, əksər hallarda həmin təşkilatların fəaliyyətinin yenidən təşkil olunmasına daha çox üstünlük verilir.

Keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələr də bu cür həm beynəlxalq, həm də ərazi üzrə təşkilatlara qoşulurlar.

Tədricən “Böyük Səkkizlik” adlanan bu qeyri-formal qurum dövlətlərarası təşkilatların çoxsaylı xüsusiyyətlərinə xas olan vahid sistemə çevrilmişdir.

Qlobal çoxtərəfli tənzimləmə bir çox dövlətləri birlikdə qərar qəbul etməyə sövq edə bilir, (məsələn, BMT) və ya regional hərbi ittifaqlar və qruplaşmalar yarada bilirlər (məsələn, NATO). Bu cür hərbi təşkilatlar öz üzvlərinin ortaq mənafeyləri uğrunda fəaliyyət göstərmələri üçün yaradılıb, amma yenə də qəbul olunan qərarların tətbiq olunmasında çatışmamazlıqlar meydana çıxır. Qlobal çoxtərəfli tənzimləməyə daha sistemli şəkildə yanaşmaqla onun əsas aparıcılarını (aktorlarını) tanımaq mümkündür.

BMT (UN) və DTT (WTO) kimi beynəlxalq təşkilatlar öz xarakterinə və təbiətinə görə qlobal çoxtərəfli təşkilatlardır. Adətən əsas qlobal çoxtərəfli tənzimləmə tərəfdarı olan ölkələr “orta dərəcədə güclü” dövlətlər olmuşlar (məsələn, Kanada, Avstraliya, İsveçrə, BeNiLüks və s.). Daha böyük dövlətlər – “güclər” isə birtərəfli tənzimləməni üstün tuturlar. Xırda dövlətlərin beynəlxalq problemlərə birbaşa müdaxilə etmək imkanının məhdud olmağına baxmayaraq, həmin ölkələr BMT-də səsvermə hüququndan istifadə imkanına sahibdirlər.

Əvvəlcə çoxtərəfli tənzimləmənin əsas (ilk) obyektı kimi qlobal Qeyri-Hökumət Təşkilatlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Əvvəla, BMT kimi kifayət qədər nüfuzlu və geniş resurslara malik olan beynəlxalq təşkilatın Qlobal Çoxtərəfli Tənzimləmədə tutduğu yerini anlamaq və müəyyənləşdirmək üçün onun keçdiyi inkişaf xəritəsinə nəzər salmaq lazımdır. Hamının qəbul etdiyi kimi, BMT özündən əvvəl mövcud

olmuş “Millətlər Liqasının” varisidir və 24 oktyabr 1945-ci ildə, dünya müharibələri kimi qlobal təhlükələrin yenidən baş verməsi hallarının qarşısını almaq, beynəlxalq sülhün təmin olunması, millətlər arasındakı konfliktlərin və digər mübahisələrin qarşılıqlı anlaşma və danışıqlar yolu ilə həll olunması məqsədi ilə yaradılmışdır. Əvvəllər BMT üzvü olan dövlətlərin sayı 51 olsa da, hazırda bu dövlətlərin sayı 193-dür. Üzv dövlətlərin ödədiyi üzvlük haqları vasitəsilə BMT öz maliyyə resurslarını təmin edir. İkinci dünya müharibəsi zamanı ABŞ prezidenti olmuş Franklin Ruzvelt “Millətlər Liqasının” fəaliyyətini səmərəsiz hesab edərək, onun BMT ilə əvəz olunmasını təklif etmişdir. Uzun müddət çəkən mərhələli danışıqlardan sonra 1945-ci il 24 oktyabr tarixində BMT öz fəaliyyətinə başlamışdır. BMT-nin əsas missiyası dünyada sülhün təmin olunmasıdır, xüsusən də bu məqsəd “Soyuq Müharibə” zamanında daha məşhur idi. Bu beynəlxalq təşkilata üzv olmaq üçün dövlətlərin təşəbbüsləri və maraqları 1960 və 1970-ci illərdə BMT-nin iqtisadi inkişaf proqramlarını həyata keçirməsinə görə daha da genişlənmişdir. Belə ki, bu proqram və tədbirlər, daha zəif inkişaf etmiş ölkələri özünə cəlb edirdi. Xüsusən də “Soyuq Müharibə”nin başa çatmasından sonra BMT-nin “Sülh Təminəedici” missiyaları bütün dünya üzrə genişlənmişdir.

1.2 Müasir qlobal çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin fəaliyyətinin hüquqi və institusional əsasları

Dünya təsərrüfat münasibətlərinin tənzimləməsində beynəlxalq dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları və onların işləyib hazırladıqları konvensiya, qətnamə, beynəlxalq ticari münasibətləri tənzimləyən normaların unifikasiyasına cavabdehlik daşıyan rəhbərlik statusunda olan subyektlər əhəmiyyətli rola malikdir. Belə ki, ölkələrarası ticarət əməliyyatlarını xüsusilə hüquqi və fiziki şəxslər həyata keçirir ki, onların da fəaliyyəti daxili qanunlarla (milli hüquq vasitəsilə) tənzimlənir. Bunlarla yanaşı, müxtəlif ölkələrin milli qanunvericilik xüsusiyyətləri yuxarıda qeyd olunanları fərqli üsullarla həyata keçirir ki, bu da öz növbəsində bir ölkənin normalarının digər ölkənin normalarına qarşı ziddiyyət təşkil etməsinə səbəb olur. Milli əsaslarla yaradılmış milli hüquq ölkələrarası beynəlxalq ticarətin tələb etdiyi bir çox amillərə daha az uyğun olur. Bütün bu sadalananlar beynəlxalq ticarətin inkişafı üçün əngəllər törədir.

Məsələnin həlli üçün ən əsas vasitə unifikasiya hesab olunur. Unifikasiya ümumi mənada – dövlətin daxili hüququnda əsas xüsusiyyətlər, qaydalar və adətləri müəyyənləşdirilmək, beynəlxalq sazişlərin vasitəsilə vahid hüquqi norma və qaydaları yaratmaq, eyni zamanda onların tətbiq edilməsinin vahid təcrübəsini təmin etmək deməkdir. Milli hüquqlar əsasında qəbul olunan bu normalar beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində olan fərqlilikləri aradan qaldırır. Unifikasiya çoxplanlı bir proses olmaqla, beynəlxalq və regional səviyyələrdə həyata keçir, həmçinin, ümumi və sosial xarakterə məxsus olan digər normaları əhatə edir.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq və onun hüquqi əsasda tənzimlənməsi qlobal miqyasda müstəsna rola malikdir. Təkcə bir misalı qeyd etmək kifayət edər ki, bağlanmış bütün beynəlxalq sazişlərin və aktiv fəaliyyəti olan beynəlxalq təşkilatların əksər çoxluğu dövlətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə aiddir.

XXI yüzillikdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin makrosəviyyəli tənzimlənməsi, yəni çoxtərəfli mexanizm yaxud da qarşılıqlı razılaşdırılan fəaliyyətlər vasitəsi ilə bütöv sistemin və ya onun irili-xırdalı altsistemlərinin idarə olunması daha yüksək əhəmiyyətli proseslər hesab olunmağa başlamışdır. Makrosəviyyəli problemlərin obyektiv şəkildə həlli üçün çoxtərəfli və ya üstmilli tənzimləmə mexanizmlərinin yaranması tələb olunur.

Ümumilikdə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə əsas təsir vasitəsi kimi beynəlxalq təşkilatların yaradılması metodu xüsusi rol oynayır. Buna həm qeyri-hökumət təşkilatlarını təsis etmək, həm də integrasiya birlikləri yaratmaq da aid olunur. Beynəlxalq orqanların daxilində ölkələr qərarları qəbul etmək üçün müxtəlif üsullardan, məsələn konsensus, əksəriyyət və s. kimi metodlardan birini istifadə etmək üçün təyin edirlər.

Beynəlxalq təşkilatların əsas missiyası dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, sərbəst bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçid məqsədi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafın və yenidənqurulmanın müdafiə olunması, maliyyə stabilliyinin qorunması, beynəlxalq ticarətin çoxtərəfli, bərabərhüquqlu əsaslarla genişləndirilməsi, qarşılıqlı şəkildə müəyyən problemlər üzrə müvafiq layihələrin hazırlanması, ölkələr arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərinin və mexanizmlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Beləliklə də, ictimai inkişafın xüsusilə də son dövrləri üçün beynəlxalq təşkilatların rolunu inkar etmək olmaz.

XIX yüzilliyin ortalarında ilkin beynəlxalq ölkələrarası orqanlar yaranmağa başlamışdır. Bu təşkilatların yaranmasının əsas iki səbəbi olmuşdur. Əvvəla, burjuademokratik inqilabları nəticəsində meydana gələn dövlətlər milli müstəqilliyə yüksək meyl göstərirdilər. İkincisi də, elmi-texniki inqilabın əldə etdiyi nailiyyətlər ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın yaranmasına səbəb olurdu.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) öz modern görünüşünü uzun müddət davam edən təkamül cığırı nəticəsində əldə etmişdir. 11 fevral 1945-ci ildə baş tutan Yalta konfransında Amerika Birləşmiş Ştatları, SSRİ və Böyük Britaniya rəhbərləri təklif edilən sənədlər paketini qarşılıqlı müzakirə etdikdən sonra ona bir sıra müddəalar əlavə olunmuş və 1945-ci il aprel ayında ABŞ-da Birləşmiş Millətlər Konfransının təsis olunması haqda qərar qəbul olunmuşdur.

Beləliklə, 25 aprel-25 iyun 1945-ci il tarixlərində San-Fransisko konfransı keçirildi. 1945-ci il oktyabrın 24-ü rəsmi olaraq BMT-nin Nizamnaməsi qüvvəyə mindi. Elə həmin tarixdən etibarən beynəlxalq təqvimdə 24 oktyabr “BMT Günü” kimi qeyd olunur.[5]

BMT-nin bir beynəlxalq qurum kimi ən vacib xüsusiyyəti, onun sülh, əmin-amanlıq və təhlükəsizlik məsələləri yönümlü istiqamətlərdə əks olunmuş siyasi xarakteri və ölkələrarası əməkdaşlıq münasibətlərinin bütün müstəvilərində kifayət qədər çox böyük səlahiyyət və gücə malik olmasındadır. Bu xüsusiyyətlər ondan əvvəlki dövlətlərarası iqtisadi-siyasi təşkilatların heç birinə xas olmamışdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dünyada sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin, eyni zamanda, ölkələr arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin dəstəklənməsi və daha da genişləndirilməsi məqsədi ilə təsis olunmuş universal beynəlxalq təşkilatdır.

BMT Nizamnaməsinin ilk fəsilində onun məqsədi və prinsipləri, 1-ci və 2-ci maddələrdə əksini tapmışdır. BMT-nin əsas məqsədləri aşağıdakılar olaraq müəyyən olunmuşdur:

1. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması;
2. Dövlətlərarası dostluq və yoldaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi;

5. BMT tarixi: 1945 San-Fransisko konfransı, www.un.org

3. Beynəlxalq əməkdaşlığa nail olunması;
4. Qeyd olunan ümumi məqsədlərə çatmaq naminə dövlətlərin fəaliyyətlərinin uzlaşdırılması üçün vahid mərkəz rolunu oynamaq.

BMT-nin Nizamnaməsində qeyd olunur ki, birinci maddədə bəyan edilən məqsədlərə nail olunması üçün BMT və ona üzv olan ölkələr aşağıda göstərilən prinsiplərə uyğun hərəkət edirlər:

- təşkilata üzv olan bütün dövlətlərin suveren bərabərlik hüququ;
- üzv dövlətlərin öz üstlərinə götürdüyü öhdəlikləri vicdanlı və dəqiq yerinə yetirmək;
- beynəlxalq mübahisə və münaqişələrin dinc yollarla həll olunması;
- güc yolu ilə hədələmək və güc tətbiq olunmasından çəkinmək;
- üzv dövlətlərin həyata keçirilən bütün layihələrə hər cür köməklik göstərməsi;
- BMT tərəfindən ona qarşı hansısa tədbir görülmüş hər hansı bir dövlətə köməklik etməkdən çəkinmək;
- BMT üzvü olmayan ölkələrin yuxarıdakı prinsiplərə müvafiq olaraq davranmalarının təmin edilməsi;
- BMT tərəfindən dövlətlərin daxili yurisdiksiyasına aid məsələ və hadisələrə müdaxilə olunmaması.

Artıq yarım əsrdən çoxdur ki, dünya ictimaiyyəti qlobal iqtisadiyyatda cərəyan edən problemləri əsasən BMT və ona tabe qurumların köməyi ilə həll etməyə cəhd göstərir.

BMT-nin yarım əsrdən artıq fəaliyyəti təcrübəsini təhlil edərkən, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, BMT-nin ümumi fəaliyyətində iqtisadi aspektlər də qlobal siyasi problemlərin artması qədər xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

BMT-nin iqtisadi fəaliyyətində 4 əsas istiqamət özünü büruzə verir:

- bütün dövlətlər üçün ümumi beynəlxalq iqtisadi problemlərin həll olunması;

- fərqli sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik olan dövlətlərin iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinə dəstək verilməsi;
- İEOÖ-lərin təsərrüfatında artıma dəstək verilməsi;
- regional iqtisadi inkişaf problemlərinin həll olunması.

Beynəlxalq təcrübədə yuxarıdakı istiqamət növləri üzrə işlər aşağıda göstərilən fəaliyyət formalarından istifadə edilməklə aparılır.

İnformasiya fəaliyyəti BMT-nin ən geniş yayılmış fəaliyyət formasıdır. Maraq yaradan problemlər siyasi müzakirələrin gündəliyinə çıxarılır, yazılı hesabatlar hazırlanır və s. Bu fəaliyyəti həyata keçirməkdə əsas məqsəd üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətinə ümumi təsir etməkdir.

Texniki-məsləhət adlı fəaliyyət BMT-də texniki yardıma ehtiyacı olan dövlətlərə lazımi köməklik və dəstək göstərilməsi şəklində tətbiq olunur.

BMT-nin büdcə-maliyyə fəaliyyəti əsasən bu sistemin tabeliyindəki beynəlxalq orqanlar (Dünya Bankı Qrupu, BVF) vasitəsi ilə gerçəkləşir.

BMT sisteminin qurumları. Bu tip qurumlara 3 qrup aid edilir ki, onlardan da bir neçəsi iqtisadi problemlərlə məşğul olur:

1. BMT-ə daxil olan fondlar, proqramlar və işçi orqanlar.
2. BMT-nin ixtisaslaşdırılmış qurumları.
3. BMT ilə əlaqədar avtonom təşkilatlar.

Dünya ticarətində əmtəə dövriyyəsinin sərhədlərarası hərəkətinə təsir edən instisiional-hüquqi faktorlara ilk növbədə, milli iqtisadiyyatları müdafiə edən yuxarı tarif və qeyri-tarif dərəcələri, ikincisi, dünya ticarətinin iştirakçılarının hüquqi vəziyyətləri, üçüncüsü, xüsusi rejimli məhsulların hüquqi vəziyyəti (misal üçün, bütün dövlətlərdə

silah ticarəti xüsusi hüquqi situasiyada reallaşdırılır), nəhayət sonuncusu isə, xarici ticarətdə tənzimləmə məsələlərinə dövlət müdaxiləsinin səviyyəsi aid edilir.

Beləliklə məlum olur ki, bütün bu cəhətlər beynəlxalq ticarət hüququ vasitəsilə tənzimlənməlidir.

Beynəlxalq ticarət hüququnun əsas vəzifələri dünya ticarətində ümumi hüquqi rejimin yaradılması və eyni zamanda idxal məhsullarının daxili hüquqi rejimin nəzarətdə saxlanması, unifikasiya edilməsidir.

Deməli, beynəlxalq ticarət hüququ qlobal bazarda qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarının vəhdətidir. Beynəlxalq ticarət hüququnun bu cür müəyyənləşdirilməsi dünya ticarəti ilə əlaqədar yuxarıda qeyd edilən əlamətlərin hamısını özündə ehtiva edir.

Qlobal ticarətin hüquqi nizamlanması ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər əsasında, DTT və başqa beynəlxalq qurumların daxili hüququnda və beynəlxalq hüquqda möhkəmlənmiş prinsip və normativlərə əsasən həyata keçirilir.

BİM-in inkişafı qlobal ticarətin milli səviyədə nizamlanması ilə yanaşı, son zamanlarda bu sahə üzrə ölkələrarası qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlif növlərinin meydana gəlməsi ilə müşayiət edilir. Bu vəziyyət aşağıda göstərilən bəzi səbəblərlə əlaqəlidir:

- təsərrüfat proseslərinin qloballaşmasının dərinləşməsi;
- beynəlxalq mal, xidmət, istehsal amilləri bazarlarının böyüməsi;
- TMK-ların inkişaf etdirilməsi;
- çox sayda qlobal təşkilatların meydana gəlməsi.

Nəticə olaraq, bir dövlətin tənzimlənmə fəaliyyətləri başqa ölkələrin iqtisadiyyatlarına birbaşa surətdə təsir edir ki, bu ölkələr də öz istehsalçıları və istehlakçılarını müdafiə

edə bilmək üçün preventiv tədbirlər hazırlayırlar. Bu nizamlanmanın ölkələrarası səviyədə reallaşdırılmasının zəruriliyi məsələsini ortaya qoyur.

Ticarətin ölkələrarası tənzimlənməsi aşağıda göstərilən əsaslarla təşkil edilə bilər:

- * ikitərəfli müqavilələr;
- * regional təşkilat və qurumlar çərçivəsində imzalanmış regional təbiətli çoxtərəfli müqavilə sazişlər;
- * beynəlxalq qurumlar tərəfindən döviyyəyə daxil olan beynəlxalq təbiətli çoxtərəfli konvensiyalar.

Ölkələrarası ikitərəfli əsaslarla qurulmuş ticarət əlaqələri müqavilə və sazişlər ilə tənzimlənilir ki, bunlar da dövlətlər arasında icra-edici hakimiyyət səviyyələrində bağlanılır və qanun-verici hakimiyyət səviyyələrində təsdiq olunur. İkitərəfli ticarət prinsiplərini və rejimlərini müəyyən edilməsini nəzərdə tutan belə müqavilə və sazişlər əsasən 5-10 illik müddətə bağlanır və periodik şəkildə yenidən baxılaraq müddəti uzadıla bilər.

Qlobal ticarət əlaqələrinin ölkələrarası tənzimlənməsinin ikinci əsasla (regional) təmin edilməsindən bəhs edərkən əvvəlcə gömrük birlikləri fenomeninin qeyd edilməsi vacibdir.

Gömrük birliyi hüquqi cəhətdən 2 və daha çox ölkənin bağladığı qarşılıqlı ticarət əlaqələrini nəzərdə tutan sazişdir. Bu müqaviləyə əsasən, gömrük birliyinə daxil olan ölkələr üçüncü dövlətlərə qarşı vahid tarif strategiyası təyin edirlər. İqtisadi baxımdan gömrük birliyi vahid iqtisadi məkanın formalaşmasının əsası deməkdir ki, bu isə qeyd edilən iqtisadi məkan çərçivəsində gömrük sərhədlərinin ləğvi mənasına gəlir.

Dünya ticarətinin tənzimlənməsini həyata keçirən qurumları onların miqyası və profillərinə əsasən şərti formada 2 qrupa ayırmaq olar:

1. bütövlükdə qlobal ticarətin müxtəlif məsələləri ilə məşğul olan beynəlxalq qurumlar;
2. bir yaxud bir neçə yaxın təyinatlı mallarla və xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsini həyata keçirən beynəlxalq qurumlar.

Ömtəələr və xidmətlərlə ticarətin nizamlanmasında əsas rol **Dünya Ticarət Təşkilatının (DTT)** payına düşür. Formlaşmasına qədər çox uzun bir təkamül çıxır keçən Dünya Ticarət Ticarəti 1995-ci il 1 yanvar tarixində yaradılmışdır. DTT-nin Qərargahı İsveçrədə paytaxt Cenevrə şəhərindədir. Dünya Ticarət Təşkilatı 1947-ci il yaradılmış Ticarət və Tariflər üzrə Baş Saziş (GATT) əsasında qurulmuşdur. Hazırda dünyada 200-ə yaxın ölkədən 164 –ü DTT-nin üzvü statusuna malikdir.[6] Beynəlxalq ticarətin 98%-dək hissəsi DTT ölkələrinin payına düşür.

DTT çoxtərəfli ticarət müqavilələrinə əsasən dövlətlərarası ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsini təmin edir. DTT-nin başlıca missiyası qlobal ticarətin ən yüksək səviyyədə liberallaşması, onun güclü, dayanıqlı təməllərinin yaradılması və nəticədə, iqtisadi inkişaf və həmçinin dünya əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir.

DTT-nin başlıca məqsədi çoxtərəfli ticarət müzakirələrinin Uruquay Raundunun nəticəsi olaraq formalaşdırılmış sazişlər Paketi əsasında üzv dövlətlər arasında ticari-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsidir.

DTT-nin əsas funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- ✓ DTT-nin hüquqi əsaslarının təməli olan çoxtərəfli ticarət anlaşmalarının qəbul edilməsinə və qəbul olunmuş müqvilələrin icrasına nəzarət edilməsi;
- ✓ üzv dövlətlər arasında ticarət müzakirələrinin təşkil olunması;
- ✓ üzv dövlətlərin həyata keçirdiyi ticarət siyasətinin müşahidə olunması;
- ✓ digər qlobal təşkilatlar ilə əməkdaşlıq qurulması;

6. Dünya Ticarət təşkilatı, rəsmi internet sahifəsi 29 iyul 2016. www.wto.org

- ✓ üzv dövlətlər arasında ticarət narazılıqlarının həll olunmasına yardım edilməsi;
- ✓ dünya ticarətinə və ticarət strategiyasına adi məlumatların yığılması, tədqiq edilməsi və təqdim edilməsi.

DTT-nin daxili orqanlarından biri olan və Baş Şuranın tabeliyində olan **“Əmtəələrlə ticarət üzrə Şura”** - DTT prinsiplərinə riayət edilməsinə və Urugvay Raundu nəticələrinin həyata keçirilməyini təmin edən 10 ixtisaslaşdırılmış fəaliyyət prosesinə nəzarət edir.

DTT tərkibindəki digər orqan olan **“Xidmətlərlə ticarət üzrə Şura”** çoxtərəfli tənzimləməni onun əsas fəaliyyəti sayılan GATS Sazişindəki müddəaların icra edilməsinə nəzarət etməklə həyata keçirir.

“Əqli mülkiyyət hüquqların ticari aspektləri üzrə Şura” – DTT-nin tabeliyindəki bu Şuranın əsas fəaliyyəti TRIPS Sazişi prinsiplərinin icra edilməsinə nəzarət etməkdir.

Katiblik - DTT-nin icraedici qurumu sayılır. Katibliyin başlıca missiyası Nazirlər Konfransı və müxtəlif şura, komitələr, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım etmək və global ticarəti təhlil etməkdir.

BMT Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNCTAD) təsis edilməsində təşəbbüskar olaraq üçüncü dünya dövlətlərində olan ticarət problemlərinə az diqqət ayrılmasını önə çıxaran bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr, həmçinin sosialist yönümlü ölkələr mühüm rol oynamışdır.

UNCTAD-in qarşısında qoyulmuş vəzifə və öhdəliklər aşağıda göstərilmişdir:

- * beynəlxalq ticarətin inkişafı üçün yardım edilməsi, eynihüquqlu qarşılıqlı effektiv əməkdaşlığın təmin olunması;

- * modern qlobal ticarətin effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün tövsiyələr, prinsiplər, təşkilati-hüquqi şərait və mexanizmlərin təhlil edilərək hazırlanması;
- * BMT sistemində iqtisadi sahə üzrə qurumların fəaliyyətlərinin idarə edilməsində iştirakçı olmaq.

BMT nəzdində Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiya (UNCITRAL) - 1964-cü il tarixində qlobal ticarət hüququnun razılaşdırılması və unifikasiya edilməsi məqsədi ilə yaradılmışdır.

UNCITRAL-ın aktivlərinə BMT Dəniz Yük Daşınmaları üzrə Konvensiya, BMT Ömtəəllərin Algı-satqısı üzrə Beynəlxalq Sazişlər haqda Konvensiya və s. digərlərini misal göstərmək olar.

Beynəlxalq maliyyə-valyuta təşkilatları və onların iqtisadi əməkdaşlığın inkişafında əhəmiyyəti.

Müasir dövrdə mövcud olan və fəaliyyətini davam etdirən beynəlxalq valyuta-kredit qurumlarının hamısı 2-ci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra yaranmışdır. Həm beynəlxalq, həm də regional maliyyə-kredit orqanlarının missiyası qlobal təsərrüfatın stabilləşməsinə, bütövlüyünə və qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərinin inkişafını təmin etməkdir. Bu növ beynəlxalq qurumlar çoxsaylıdır və əsas etibarilə aşağıda qeyd edilən vəzifələri icra edirlər:

- beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətlərin koordinasiyası;
- valyuta-kredit və maliyyə strategiyaları arealında tövsiyələrin planlaşdırılması;
- valyuta-kredit və maliyyə məlumatlarının toplanması, gündəmdə olan məsələlər üzrə elmi araşdırma təhlillərinin qeydə alınması.

Beynəlxalq əhəmiyyətə malik valyuta-kredit təşkilatları aşağıdakılardır:

BMT və BVF ixtisaslaşmış qurumları, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB), Avropanın valyuta-kredit və maliyyə sahəsində olan qurumları, regional inkişaf bankları və s.

BMT dünya valyuta-kredit və maliyyə münasibətləri məsələlərində birbaşa böyük rola malik deyil. Buna baxmayaraq, İEOÖ-lərin ticarət əməliyyatları və inkişaf məsələləri üzrə BMT-nin dövrü olaraq təşkil edilən Ticarət və İnkişaf üzrə konfransında valyuta-kredit problemləri müzakirəyə çıxarılır. BMT tabeliyindəki İqtisadi və Sosial Şura valyuta-kredit müzakirələri ilə məşğul olan 4 regional komisiya təsis etmişdir

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) – Bretton-Vuds əkizlərindən biri sayılan, 1945-ci ildə yaradılmış BMT çərçivəsində fəaliyyətini davam etdirən ən böyük 2 qlobal maliyyə təşkilatlarından birisidir. BVF üzv dövlətlər arasında olan qarşılıqlı valyuta-kredit əlaqələrini nizamlayır, tədiyə balanslarında olan kəsrlə əlaqəli yaranan çətinliklərin həll edilməsi üçün maliyyə dəstəyi verir. BVF-nin əsas missiyası aşağıda göstərilən formada izah edilir:

- ❖ Beynəlxalq valyuta problemləri barəsində konsultasiyalar keçirmək və əməkdaşlıq mexanizminin olduğu təşkilat vasitəsi ilə beynəlxalq valyuta əməkdaşlığının inkişafına nail olmaq;
- ❖ Dünya ticarətinin tarazlaşdırılmış inkişafını təmin etmək və beləliklə, üzv dövlətlərsə tam məşğulluğa və yüksək iqtisadi artıma nail olmaq;
- ❖ Çoxtərəfli xarici ödənişlər sistemlərinin yaradılmasına, qlobal ticarətə maneələr yaradan – valyuta idxal məhdudiyyətlərinin həll edilməsinə yardım göstərmək;
- ❖ Üzv dövlətlərə tədiyə balanslarında kəsrləri həll etmək məqsədi ilə kreditlər ayırmaq.
- ❖ Ümumdünya rifahının yüksəldilməsinə maneələr yaradan amilləri aradan götürmək;
- ❖ Üzv ölkələrin tədiyə balansında sabitsizlik dərəcəsini aşağı salmaq.

BVF razılaşmalarda müəyyən edilmiş qayda və prinsipləri pozan, öhdəlikləri icra etməyən dövlətlərə müxtəlif cəzələr təyin edə və həmin dövlətlərə verilmiş kreditləri saxlaya, hətta BVF üzvlüyündən çıxara bilər.

Beynəlxalq Valyuta Fondu özünün kredit imkanlarını artırmaq məqsədilə xüsusi fondlar yarada bilər. Bu xüsusi fondlar kredit məqsədləri, şərtlər və dəyərlər cəhətindən fərqləndirilir:

- ✓ tədiyyə balanslarında kənar amillərdən (fors-major, dünyada qiymətlərin gözlənilmədən aşağı enməsi və s.) yaranan kəsrin kompensasiya fondu
- ✓ müxtəlif dövlətlərə yardım məqsədi ilə xammal ehtiyatları yaradan üzv dövlətlərin tədiyyə balanslarındakı kəsrin aradan qaldırılması üçün kreditləşmə fondu
- ✓ xarici borcları azaltmaq məqsədilə icra olunan əməliyyatlara ayrılan kreditlər fondu
- ✓ quruluşda olan dəyişikliklərə dəstək fondu

Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətlərinin tənzimləməsində Beynəlxalq Valyuta Fondunun əhəmiyyətli rola malik olmasını aşağıdakı amillərlə izah etmək olar:

- ◆ BVF SDR [7] adlanan valyutanı buraxılması ilə şərtsiz likvid vəsaitlər yarada bilmək gücünə malikdir. Bununla tədiyyə balans kəsrinin ödənməsinə imkan yaranır.
- ◆ BVF qızıl demanetizasiya siyasətini icra edir.
- ◆ BVF valyuta məzənnə rejimlərinin ölkələrarası tənzimləməsini təmin edir.
- ◆ BVF üzv dövlətlərə kredit verərək beynəlxalq valyuta-kredit münasibətlərinin tənzimləməsində rol oynayır.
- ◆ BVF həmişə üzv dövlətlərin makroiqtisadi siyasətinə, həmçinin dünya iqtisadiyyatının vəziyyətinə təsir göstərir və koordinasiya edə bilər.

7. SDR - (Special Drawing Rights) - Xüsusi Borc Alma Hüquqları – BVF-nin üzv dövlətlərə ayırdığı ehtiyat vəsaitidir.

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı. Bretton Vuds əkizlərindən biri olan BYİB 25 iyul 1946-cı il tarixindən öz fəaliyyətinə start vermişdir. Yaradıldığı vaxt cəmi 45 üzvə malik olan bu quruma indi demək olar ki, bütün dünya ölkələri üzv sayılır.

Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası. Dünyada ən yoxsul dövlətlərə gözəştli şərtlər altında yardım məqsədi ilə 1960-cı ildə yaradılmışdır. Buna görə də Assosiasiyanın ayırdığı kreditlər uzun müddətli və faizsiz olurlar. Assosiasiyanın ayırdığı kreditlər üçün şərtlər müəyyənləşdirilərkən götürən dövlətin ödəniş qabiliyyəti imkanı və adambaşına düşən gəlirin miqdarı nəzərə alınmalıdır.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası. BMK-nın əsas funksiyası 3-cü dünya dövlətlərində özəl sektorun inkişaf etməsi üçün vəsait cəmləmək və onu həmin dövlətlərə ayırmaqdır. Beynəlxalq Maliyyə Assosiasiyasından fərqli olaraq BMK-nın bu krediti güzəştə, bazar standartlarına uyğun faizlə təklif edilir.

İnvestisiya Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentlik. Təşkilatın əsas funksiyası kommersiya fəaliyyəti ilə əlaqədar olmayan risklər və siyasi risklərə görə təminat vermək və ölkəyə daxil edilən investisiyaları sığortalamaqla zəif İEOÖ-lərdə investisiya axınlarına dəstək olmaqdır. Agentlik BVF, BYİB və BMT sistemində iştirak edən digər qurumları cəlb edərək ölkəyə qoyulan investisiyaların bütövlükdə müdafiəsini təmin edə bilir.

İnvestisiya Mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz. Bu qurum 1965-ci ildə qəbul edilən, istənilən bir ölkə ilə digər ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri arasında olan investisiya mübahisələrini tənzimləmək haqqında Vaşinqton Konvensiyasının nəticəsində 1966-cı ildə yaranmışdır. Mərkəz mübahisə tərəfləri arasında onların seçdiyi hakimlər iştirak etməklə, Mərkəzin qəbul edilmiş qayda-qanunlarına əsasən arbitraj məhkəməsinin təşkil edilməsini təmin edir.

Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı. 1930-cu ildə Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı - mərkəzi banklar üçün həm maliyyə-kommersiya əməliyyatlarını həyata keçirən təşkilatçı orqan həm də eyni zamanda qarşılıqlı valyuta əməkdaşlığı üçün iştirakçı vəzifəsini həyata keçirən dövlətlərarası bank kimi yaradılmışdır.

Fəsil 2. Yeni dünya nizamı mərhələsində çoxtərəfli tənzimləmə sistemlərinin fəaliyyət xüsusiyyətləri

2.1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı: sisteminin təsir dairəsində global tənzimləmənin xüsusiyyətləri və dominantları

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində dünya siyasətinin aparıcı mərkəz funksiyasını daşıyan BMT-yə tutduğu yerə və daşdığı əhəmiyyətə görə müxtəlif nəzəriyyə və görüşlərdə “dünya evi” adlanan bu quruma fərqli baxış bucaqlarından qiymət verilməkdədir. Bəzi araşdırmaçılar BMT-ni “güclü ölkələrin əlində alət”, başqa qrup onu “ümumdünya polisi”, və ya digərləri “əhəmiyyətsiz mexanizm”, başqa bir qisim “integrasiya prosesinin ən ali dərəcəsi” və s. kimi qiymətləndirirlər.

 BMT-nin 6 əsas orqanından biri olan **Baş Assambleya**də hər bir ölkə istənilən problem haqqında çıxış edərək dinlənilmə haqqına sahibdir və hər bir dövlət üçün bərabər səsvermə hüququ vardır. Baş Assambleya (və ya Baş Məclis) hər ildə bir dəfə, 3 aylıq müddət olmaqla, sentyabr ayının 3-cü həftəsində toplanılır. Buna baxmayaraq, istənilən vaxt BMT-də fəvqəladə iclas çağrıla bilər. Təhlükəsizlik Şurasının verdiyi təqdimata əsasən Baş Assambleya BMT-ə yeni üzvlərin qəbulunu təsdiq edir. Üstəlik, Baş Assambleya həm də Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi ilə BMT-nin Baş Katibini seçir. Baş Assambleya bütün dövlətlərin hər birinin üzvlük haqqı məbləğini və bu vəsaitin necə xərclənəcəyini dair qərarlar qəbul edir. Baş Assambleyanın qəbul etdiyi istənilən qətnamə üzv ölkələr üçün yalnız məsləhət xarakteri daşıyır. Buna baxmayaraq, bu qərar və qətnamələrin böyük əhəmiyyəti vardır, çünki Baş Assambleya, belə demək mümkünsə, bütün suveren dünya dövlətlərinin ümumi səsini və bəşəriyyətin fikrini ifadə edir. Baş Məclisdə əksər məsələlər ümumi səsərin “üçdə iki” hissəsindən yuxarı olan faizlə həll edilir.

Baş Assambleya iqtisadi sahədə tədqiqat-araşdırmaları təşkil edərək global əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və həmçinin, beynəlxalq hüququn, onun

kodifikasiyasında proqressiv inkişafın təşviqi kimi məsələlər üzrə konsultasiyalar verir. Baş Assambleyada iqtisadi məsələlərlə aşağıdakı komitə və komissiyalar məşğul olur:

✓ **Baş Assambleya qarşısında cavabdehliyi olan və hər biri öz səlahiyyətinə aid olan əsas komitələrdən birincisi İqtisadi və Maliyyə Məsələləri üzrə Komitədir.** O, Baş Assambleyanın plenium iclaslarına təqdim edilməsi üçün məsləhət-konsultasiyalar və qətnamələr işləyib hazırlayır. BMT-ə üzv olan hər bir ölkənin bu komitədə təmsil olunma hüququ vardır.

✓ **Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə BMT Komissiyası.** Bu Komissiya 1966-cı ildə beynəlxalq ticarət hüququ və harmonizasiyasına dəstək məqsədi ilə yaradılmışdır. Komissiya UNCTAD-la sıx əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyətini davam etdirir. 2013-cü ildə bu komissiyaya üzv dövlətlərin sayı 29-dan artaraq 36-a çatmışdır.

✓ **Beynəlxalq Hüquq üzrə Komissiya.** Bu komissiya beynəlxalq hüquq və beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərinə yardım məqsədi ilə 1947-ci ildə yaradılmışdır. Komissiya beynəlxalq hüquq problemlərinə aid proyektlər hazırlayır. Bir sıra məsələləri komissiya özü sərbəst şəkildə müəyyənləşdirir, digər məsələlər isə nəzərdən keçirilməsi üçün Baş Assambleyaya və ya ECOSOC-a təqdim edilir.

✓ **İnvestisiya üzrə Komitə.** Bu Komitə BMT-nin nəzarətindəki pensiya fondu, həmçinin digər transfondlar və xüsusi fond vəsaitlərini bölüşdürülməsi zamanı Katibliyə yardım edilməsi məqsədi ilə 1947-ci ildə yaradılmışdır.

 Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq aləmdə əsas sülhqoruyucu qurum olmaq məqsədi ilə yaradılmışdır. Baş Assambleya bütün problemlərə aid məsələləri müzakirəyə çıxarırsa, Təhlükəsizlik Şurası yalnızca sülh və təhlükəsizliklə əlaqəli məsələlərlə məşğuldur. BMT üzvü olan hər bir dövlət Təhlükəsizlik Şurasının qərar və göstərişlərini sözsüz yerinə yetirməyə borcludur.

Təhlükəsizlik Şurasında 5-i daimi (ABŞ, Rusiya, Birləşmiş Krallıq, Çin, Fransa) olmaqla ümumi 15 üzv vardır. Daimi olmayan 10 üzvü isə Baş Assambleya 2 il müddətinə bu Şuraya seçir. BMT-ə üzv olub-olmamağından asılı olmadan hər bir müstəqil dövlət, yaxud da Baş Katib özü münaqişə və ya sülhün pozulması təhlükəsi yaranarsa, Təhlükəsizlik Şurasının iclasını çağırma iqtidarına malikdir.

Təhlükəsizlik Şurasında səsvermə prosesi Baş Assambleyadan fərqlidir. Vacib qərarların qəbul edilməsi üçün TŞ-da 9 üzv dövlətin həmin qərarın lehinə səs verməsi lazımdır. Ancaq, 5 daimi üzv ölkədən hər hansı biri qətnamə və ya qərarın əleyhinə səs versə, bu hadisə veto hesab olunur və həmin qətnamə qəbul edilmir.

 İqtisadi və Sosial Şura (ECOSOC) - BMT-nin 6 əsas orqanından biridir. ECOSOC Baş Assambleya ilə birlikdə və onun rəhbərliyi ilə BMT Nizamnaməsinin 9-cu fəslində göstərilən funksiyaların reallaşdırılması üzrə Baş Assambleyanın seçdiyi 54 üzvdən ibarət orqandır.[8]

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı istiqamətində İqtisadi və Sosial Şura BMT-nin siyasətində iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar aspektlər üzrə cavabdehlik daşıyır. ECOSOC eyni zamanda BMT-nin iqtisadi və sosial fəaliyyətinin və ixtisaslaşdırılmış qurumlarının, həmçinin BMT sistemindəki digər orqanların koordinasiya edilməsini həyata keçirir. ECOSOC beynəlxalq və sahələrarası tipli qlobal iqtisadi və sosial məsələlərin müzakirə edilməsi üçün, həmçinin bütünlükdə BMT və ayrılıqda ölkələr üçün belə problemlər üzrə tövsiyə və məsləhətlər hazırlanması üçün mərkəzi forum kimi rol oynayır.

İqtisadi və Sosial Şura çərçivəsində əsas fəaliyyət iqtisadi, sosial və ekoloji sferalarda, təhsil, səhiyyə və mədəni sahələrdə qlobal əhəmiyyətli məsələlər üzrə məruzə və çıxarışların tərtib olunması və tədqiqatların hazırlanması üzrə icra olunur.

8. BMT-nin strukturu, www.un.org

Baş Assambleyada olduğu kimi müvafiq şəkildə iqtisadi və maliyyə-valyuta məsələləri üzrə ECOSOC-un qətnamə və qərarları məsləhət xarakterli hesab olunur.

İqtisadi və Sosial Şuranın funksiyalarına aiddir:

- İqtisadi və sosial sahələr, səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sferalarında global problemlər üzrə məruzələrin tərtib olunması və tədqiqat aparılması, bu məsələlər üzrə tövsiyələrin Baş Assambleyaya və digər əlaqədar ixtisaslaşdırılmış orqanlara təqdim edilməsi.
- Beynəlxalq və sahələr-arası xarakter daşıyan global iqtisadi və sosial məsələlərin müzakirə olunması və ümumilikdə BMT sistemi və üzv ölkələr üçün bu məsələlər üzrə siyasi istiqamətlər haqqında tövsiyələrin hazırlanıb təqdim edilməsi.
- Baş Assambleya tərəfindən iqtisadi, sosial və digər əlaqəli sahələrdə müəyyənləşdirilmiş məsələlərdə və siyasətdə ümumi strategiyanın tətbiq edilməsinin qiymətləndirilməsi və ona nəzarət olunması.
- Baş Assambleya və ya İqtisadi və Sosial Şuranın BMT çərçivəsində qəbul edilən müvafiq direktiv qətnamə və tövsiyələrin təsdiq edilməsindən sonra, onların kompleks surətdə serial, praktiki, operativ şəkildə reallaşdırılması və uyğunluğun təmin olunması.
- İqtisadi, sosial və bu qəbildən olan əlaqəli sahələrdə BMT-nin fəaliyyətində ümumi koordinasiyanın təmin edilməsi və bunun üçün Baş Assambleya tərəfindən bütünlükdə ümumi sistem üçün müəyyən edilmiş 1-ci dərəcəli məsələlərin yerinə yetirilməsi.
- Bütövlükdə BMT sistemi çərçivəsində operativ fəaliyyət istiqamətlərində çoxtərəfli icmal siyasətinin həyata keçirilməsi.

İqtisadi və Sosial Şura çərçivəsində TMK-ın fəaliyyət istiqamətlərini və hərəkətini təmin edən güclü effektdə malik beynəlxalq müqavilələrin bağlanması məsələlərinə yardım göstərilməsi üçün TMK üzrə komissiya yaradılmışdır. Bu Komissiya uçot və

hesabatların beynəlxalq norması və vergi və transfer qiymət əmələgəlməsi də daxil edilməklə bəzi məsələləri tədqiq edir. TMK-ın fəaliyyətlərinin məsələləri ilə BMT Katibliyinin nəzdində olan TMK üzrə BMT Mərkəzi, Baş Assambleya yanında Ticarət və İnkişaf üzrə Konfrans (UNCTAD) və dəniz dirlərinin istifadə edilməsi üzrə Beynəlxalq Şöbə cavabdehlik daşıyır.

 Katiblik. BMT-nin bu orqanına Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyyə etdiyi və daha sonra Baş Məclis tərəfindən 5 illik müddətə təyin olunan BMT-nin Baş Katibi rəhbərlik edir. Bu orqan sülhməramlı məqsədlər, qlobal münaqişələrdə vasitəçilik, iqtisadi, sosial, insan haqları, yaxud mədəni sahələr kimi BMT-nin digər qurumları tərəfdən hazırlanan proqram və layihələrin həyata keçirilməsində icraçı kimi çıxış edir. Katiblik həmçinin məruzə və sənədlərin tərcümə edilməsi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının informasiya məlumat təqdimatları və beynəlxalq konfrans kordinasiyaları kimi inzibati öhdəlikləri həyata keçirir.

 Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hüquqi struktur orqanı sayılır və onun təməli Haaqada və Hollandiyada qoyulmuş, BMT-nin nizamnaməsi ilə 1945-ci ildə yaradılmışdır. BMT üzvü olan bütün ölkələr birbaşa olaraq Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə üzv hesab edilirlər. Ədalət Məhkəməsinin məsuliyyətinə konkret məsələlər üzrə rəyin verilməsi, məhkəmə işlərinin koordinasiya olunması və beynəlxalq hüquqi normalar çərçivəsində bu qəbildən olan digər işlər aiddir. O, beynəlxalq məhkəmələrin daimi təkamül yolunun ən son mərhələsindədir.

 Qəyyumluq Şurası – BMT-nin əsas qurumlarından biridir və BMT-nin Nizamnaməsinə əsasən yaradılmışdır. Bu Şuranın əsas funksiyaları qəyyumluq altında olan ərazilərdə əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdıraraq onlara yardım etmək, onların azad və özünüidarə kimi əhəmiyyətli inkişafını təmin etməkdir. BMT-nin Nizamnaməsində daxil edilən müstəmləkələr haqda Bəyannamədə həmin torpaqlar “özlərini idarə edə bilməyən ərazilər” şəklində adlandırılmışlar.

Qəyyumluq (Hamilik) Şurası son ərazi olan Palaunun 1994-cü il 1 oktyabr tarixində müstəqillik qazanmasından sonra 1 noyabr 1994-cü il tarixində öz fəaliyyətini yekunlaşdırmış və 1994-cü il 25 may tarixində qəbul edilən bəyannamə ilə özünün illik keçirilən iclasları haqqında öhdəliyinin ləğv olunması barədə qaydalara düzəliş etmişdir. [9]

İkinci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından sonrakı müddətdə dünya ictimaiyyəti yenə də lokal xarakter daşıyan münaqişə və müharibələrə qarşılaşsa da, məhz BMT-nin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, 1-ci və 2-ci Dünya müharibələri kimi qlobal müharibələrin baş verməsinə yol verilməmişdir.

Bir tərəfdə nüvə silahı müharibəsi təhlükələri, digər tərəfdə saysız-hesabsız regional münaqişələr qarşısında qalan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üçün ən vacib problem sülhün qorunması və təhlükəsiz əsaslarla təmin olunması, beynəlxalq münasibətlərin stabilləşdirilməsidir.

Bundan əlavə vurğulamaq lazımdır ki, BMT sülhün təmin olunması və münaqişə həllərindən başqa da kifayət qədər uğurlu digər fəaliyyət istiqamətləri də vardır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və ona tabe olan ixtisaslaşmış orqanlar qrupu diqqətləri öz üzərinə çəkmədən bütün millətlərin həyatının demək olar ki, hər bir aspektini əhatə edən iri miqyaslı məsələlər ilə məşğul olmaqdadırlar:

Sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması. BMT ona məxsus 40-a yaxın sülhqoruyucu qüvvə və missiyanın fəaliyyəti təşkil edərək, danışıqlar prosesində sabitliyi qismən də olsa təmin edə bilmiş, nəticə etibarilə milyonlarla münaqişə qurbanlarının həyatı təhlükəsi aradan qaldırılmışdır.

Sülhyaratma. 1945-ci ildə 2-ci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından etibarən,

9. Council on Trusteeship of the UN, artıq fəaliyyəti "ölü" hesab edilir. www.un.org

bugünədək BMT-nin fəaliyyəti sayəsində danışıq və müzakirələr yolu ilə 170-dən çox münaqişəli problem sülh ilə həll olunmuş, bunlar da öz növbəsində regional konfliktlərin başa çatması ilə nəticələnmişlər. Əldə olunan yeni nailiyyətlər arasında İran-İraq münaqişəsi, SSRİ qoşunlarının Əfqanıstandan çıxması, Salvadora vətəndaş müharibəsi kimi hadisələri misal göstərmək olar. Bu cür diplomatiya üsullarından istifadə etməklə, BMT artıq 80-dən çox labüd müharibə və münaqişənin baş verməsinin qarşısını ala bilmişdir.

Demokratiyanın qorunub saxlanılması. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının etdiyi yardımlarla 50-ə yaxın ölkədə, xüsusilə də Cənubi Afrika, Eritreya, Namibiya, Mozambik, Nikaraqua, Salvodor və Kombocada yerli vətəndaşlar azad və demokratik seçki proseslərində iştirak etmişlər. BMT seçki və referendumlarla əlaqəli konsultasiyalar və digər yardımlar göstərmiş və nəticələrinə nəzarət edərək obyektivliyin təmin edilməsini üstlənmişdir.

İnkişafa yardım. BMT sistem olaraq insanların qabiliyyət və bacarıqlarının inkişafı üçün kifayət qədər çox diqqət ayırmış və külli miqdarda vəsaitlər xərcləmişdir. Bu sistemin illik xərcləri, xüsusilə də, təqaüd və istiqrazlar 10 mlrd. USD məbləğindən artıqdır. BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP) 170-dən çox üzv dövlət və BMT-nin ixtisaslaşmış orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə şəklində, sənaye, təhsil, aqrar sektor və ətraf mühitin qorunması kimi sahələrdə müxtəlif layihə və tədbirləri həyata keçirir. BMT 500-dən çox layihəyə 1,3 mlrd. USD məbləğində yardım göstərir və eyni zamanda təqaüd verilməsi məsələsində çoxtərəfli mənbələr arasında ən böyük və “səvaxətli” olanıdır. BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) 140-a yaxın dövlətə immunizasiya, tibb, qida (mal-əmtəə) və ibtidai təhsil məsələlərinə görə ildə 800 mln. USD çox pul vəsaiti ayırır.

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması. Beynəlxalq insan haqları Deklarasiyası (1948-ci il) qəbul olunduqdan etibarən BMT iqtisadi, siyasi, vətəndaşlıq və sosial-

mədəniyyət kimi sahələrdə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair 80-dən çox çoxtərəfli sazişin həyata keçirilməsinə yardım göstərmişdir. İnsan hüquqları üzrə BMT Komissiyası insan haqlarının pozulması barəsində fərdi müraciətləri araşdıraraq, beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini isgəncələr, insan alveri və yoxa çıxma, insanların qanunsuz saxlanması kimi hallara yönəldərək, beynəlxalq təsiri yığcamlaşdırır, hökumət rəhbərliklərini öz ölkələrində insan haqları probleminin inkişaf etdirilməsinə təşviq edir.

Ətraf mühitin mühafizə edilməsi. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq proqramın hazırlanması istiqamətində BMT həlledici rola malik olmuşdur. 1992-ci ildə Brazilyada Rio-de Janeyro şəhərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Yer Sammiti” adlanan ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf istiqaməti üzrə Konfransında iştirakçı ölkələrin imzası ilə Bioloji növ müxtəliflikləri və iqlim dəyişikliyi Sazişlərini təqdim edildi.

Nüvə silahlarının yayılmasının qarşı preventiv tədbirlər. BMT Atom enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik vasitəsi ilə nüvə silahları ilə müharibə təhlükəsinin ən minimum səviyyəyə endirilməsi üçün yardımlar göstərmişdir. Belə tədbirlər nüvə reaktorlarının 90 ölkədə yoxlanılaraq, onların nüvə materiallarının hərbi məqsədlər üçün istifadə edilmədiyinin müəyyən edilməsi üçün təşkil olunmuşdur.

Dövlətlərin öz müqəddaratını həll etməsi və azadlığın müdafiə olunması. BMT ona üzv olan 80 ölkənin öz müstəqillik və azadlığını əldə etməsində çox böyük rol oynayaraq birbaşa onun səbəbkarı olmuşdur.

Beynəlxalq qanun və hüququn gücləndirilməsi. BMT-nin göstərdiyi səylər nəticəsində 300-dən çox fərqli sahələrin əhatə olunduğu, həmçinin, insan hüquqları Konvensiyası, kosmik məkanın, okean və dənizlərin dibiələrinin mənimsənilməsi üzrə Saziş və Beynəlxalq müqavilələr qüvvəyə minmişdir.

Münaqişə qurbanlarına humanitar yardımların göstərilməsi. BMT-nin nəzdində qaçqınlar üzrə Ali Komissarlıq keçən əsrin yarısından etibarən, müharibə, fəlakətlər və təqibdən canı qurtulmuş 30 milyon nəfərdən çox qaçqınlara köməklik göstərmişdir. BMT, onun tabeliyindəki digər ixtisaslaşmış qurumların iştirakı sayəsində bu fəaliyyəti tənzimləmək üçün davamlı çalışır. Əksəriyyəti qadın və uşaqlardan ibarət olan 20 milyona yaxın qaçqına ərzaq, yaşayış və məskunlaşma yeri, tibb və digər bu qəbildən yardımlar, təhsil və təkrarən öz doğma vətənlərinə dönmək kimi məsələlərdə yardımlar edilir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya qoyuluşu məqsədilə yardım. BMT-nin Sənaye İnkişafı üzrə Təşkilatı (UNIDO) sahibkarların müdafiəsini təmin etməyə çalışdığı üçün, həmin iş adamlarında UNIDO-ya qarşı inam yaranmış, sənaye istehsalında və təbii-ekoloji cəhətlərdən təmiz texnologiyanın təmin olunmasında UNIDO onlarla əməkdaşlıq edərək şimal-cənub, şərq-qərb və cənub-cənub bölgələri arasında investisiya qoyuluşu zamanı “vasitəçi” rolunda çıxış etmişdir.

İqtisadi sahələrdə siyasətin sosial tələblərə yönəldilməsi. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları iqtisadi istiqamətləri təyin edərkən, iqtisadi siyasət və proqramları yenidən hazırlayarkən, əsas fikri insan tələbatlarına, xüsusilə də, tamamilə müflis olmuş əhaliyə, uşaq və körpələrin hörmətinə onların tibb, təhsil və digər borclarının ödənilməsi üçün yönəldilməsinə diqqət yetirilməsinə çağırışlar etmişdir.

Narkotika maddələrindən istifadə edilməsinə qarşı mübarizə tədbirləri. Narkotik maddələr üzrə BMT Komissiyası lazımi tədbirlər görərək qanunsuz şəkildə narkotik maddələrin istifadə edilməsinin azaldılması, narkotik maddə və preparatların ticarətinin qadağan edilməsi, fermerlərin narkotik bitkilərin becərməsindən iqtisadi asılılıqlarının azaldılması, təsərrüfat həyatında ailəni təmin etmək üçün başqa bitkilərin becərdilməsi üçün yardımlar etmişdir.

Beynəlxalq ticarət münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi. BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı (UNCTAD) apardığı işlər və genişmiqyaslı fəaliyyəti nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal edilən malların İEOÖ-lərə güzəştə ixrac edilməsini təmin edə bilmişdir. UNCTAD eyni zamanda, qlobal əmtəə dövriyyəsi haqda Saziş bağlayaraq, İEOÖ üçün uyğun qiymətlər formalaşdırılmasına nail olmuşdur. Sonralar Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) adını almış Ticarət və Tariflər üzrə Baş Sazişin göstərdiyi yardımla BMT ticarətin liberallaşdırılmasına dəstək olmuş, beləliklə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişaf imkanlarının yaxşılaşmasına münbit şərait yaratmışdır.

İqtisadi islahatlara yardım. Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) ilə birlikdə BMT iqtisadi idarəetmə sahəsində bir çox dövlətlərə yardım etmiş, hökumətlərin maliyyə qurumlarının əməkdaşlarına təlimlər keçmiş, ödəniş balanslarında müvəqqəti də olsa çətinliklərlə qarşılaşan ölkələrə maliyyə yardımları göstərmişdir.

Kənd təsərrüfatı üçün qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması. BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı orqanı (FAO) aqrar sahədə məhsuldarlığın inkişafı üçün çox mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. FAO-nun yardımları nəticəsində Asiya qitəsində çəltik təsərrüfatı ilə məşğul olanlar pestisiddə 12 mln. USD dəyərində qənaət edə bilmiş, həmin bölgələrdəki dövlətlər isə ildə 150 mln. USD məbləği qədər pestisidlərin dotasiyasından qənaət etmişlər.

Beynəlxalq kommunikasiya sisteminin inkişaf etdirilməsi. Ümumdünya Poçt İttifaqı beynəlxalq poçtların çatdırılmasına köməklik göstərmiş, bu prosesi nizami bir çərçivəyə salmışdır. Beynəlxalq Telekommunikasiya Birliyi radi diapazonlardan istifadə olunmasını uyğunlaşdıraraq tarazlaşdırmış, daimi peyklərin yerləşdirilməsi məsələsində əməkdaşlıq təşəbbüslərinə yardım edərək, rabitə-telekommunikasiya

sahəsində vahid beynəlxalq standartlar tərtib etmiş və beləliklə də, beynəlxalq miqyasda azad informasiyanın yayılması və tam ötürülməsini təmin edə bilmişdir.[10]

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsil və elmin təkmilləşdirilməsi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış qurumlarının göstərdiyi səylər nəticəsində indiki şəraitdə İEOÖ-lərdə yaşlı əhalinin 60%-dən çox hissəsi oxuma-yazma bilir və 80%-dən çox uşaq məktəbli adını daşıyır.

BMT-ə üzv olan bütün dövlətlər suveren ölkələrdir və BMT-nin Nizamnaməsi suverenliyin ən əsas zəmanəti hesab olunaraq, suverenlik xassəsini özünün əsas prinsiplərindən biri elan etmişdir. Üstəlik, dünyada o qədər ziddiyyətli və mürəkkəb problemlər baş verir ki, bunlar hər hansı bir dövlət tərəfindən ayrılıqda həll oluna bilməz, buna görə də BMT - dünya dövlətlərinin ümumi məsələlərin həlli üçün bir yerə toplandıqları beynəlxalq təşkilatdır.

BMT sayəsində müxtəlif sahə və istiqamətlərdə - beynəlxalq, iqtisadi, mədəni, sosial, hüquqi, elmi, siyasi, ekoloji, humanitar və s. sahələrdə əməkdaşlığa imza atan dünya dövlətləri qlobal həyatın fərqli sahələrini nizamlayan struktur qurumlar yaradırlar. Beynəlxalq müqavilə və sazişlər onu imzalayan ölkələrdən müxtəlif sahələrdə öz üstlərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməklərini tələb edir. BMT-nin ixtisaslaşmış orqanları və digər qurumları məhz bu zəminə uyğun formalaşmışdır.

Üzv ölkələr BMT vasitəsi ilə insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulma halları ilə əlaqəli problemlərin kökündən həll edilməsi üçün müxtəlif konvensiyalar və mexanizmlər tərtib etməyə müvəffəq ola bilmişlər. İnsan hüquqlarını qorumaq və ədaləti təmin etmək BMT-nin artıq 70 ildən çox davam edən fəaliyyətinin əsas məqsədi olmuşdur.

10. "BMT fəaliyyətinin 60 istiqaməti" - BMT İctimaiyyətlə Əlaqələr Departamenti hazırlamışdır, 55146-DPI/2045-Dekabr 2005

BMT-nin ən əhəmiyyətli uğurlarından biri məhz insan hüquqları barədə bütün dövlətlərin qatıla biləcəyi, hər-tərəfli qanun-qaydaların hazırlanmağı və reallaşdırılması üçün müvafiq icraedici struktur qurumların yaradılması olmuşdur. BMT struktur quruluşunda İnsan hüquqları üzrə Ali Komissar və İnsan hüquqları Komissiyası fəaliyyət göstərməkdədir.

BMT fəaliyyətinin bütün istiqamətləri dünyada sülh və xalqların təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı istər adi silahlar, istərsə də atom-nüvə tipli silahlanmanın, silah satışlarının və nüvə-atom silahı sınaqlarının qadağan edilməsi, yerli münaqişələrin iri müharibələrlə əvəz olunması, nüvə silahlarından azad bölgələrin qurulması uğrunda mübarizə aparılmasını özünün əsas qayəsi elan etmişdir. Dünya ölkələrinin təkcə 1 il içərisində hərbi xərclərə sərf etdiyi ümumi məbləğin təxminən 740 mlrd. USD olduğunu nəzərə aldıqda, bu mübarizənin çətinliyi və miqyasının necə böyük olduğunu təsəvvür etmək olar.

ABŞ-da ilk dəfə atom-nüvə silahlarının yaradılması və onun Yaponiyaya tətbiq olunması təzə kütləvi qırğın silahlarının bəşəriyyət üçün, onun mövcudluğu üçün yaratdığı təhlükəni aydın şəkil əks etdirdi. Məhz bu hadisə 1946-cı ilin yayında BMT-də Atom Enerjisi üzrə Komissiyanın təsis edilməsinin zəruriliyini sübuta yetirdi. Komissiyanın uzunmüddətli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq 1957-ci il iyul ayında Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (MAGATE) təsis edildi.

BMT-nin bu istiqamətdə uzunmüddətli mübarizəsinin nəticəsi olaraq atom silahı sınaqlarının 3 sahədə qadağan edilməsi haqqında 1963-ci ildə Müqavilə imzalanmış, həmçinin nüvə silahı yaradılması haqqında 1970-ci ildə Müqavilə imzalanaraq, atom enerjisinin dinc olmayan məqsədlə istifadə edilməsi dünya səviyyəsində ümumi nəzarət olunmağa başladı.

Beynəlxalq miqyasda təhlükəsizliyin və sülhün təmin olunması BMT-dən yüksək səviyyədə çevik tədbirlərə hazır olmağı tələb edirdi, bu səbəbdən də qərargah mənzili

Nyu-Yorkda yerləşən, Təhlükəsizlik Şurası və Baş Məclis ilə birbaşa əlaqədə olan Situasiya Mərkəzinin yaranması zərurəti meydana gəlmişdi.

1960-cı ildə BMT Baş Məclisinin keçirdiyi XV sessiyada “Müstəmləkə ölkələri və xalqlarının istiqlaliyyət Bəyannaməsi” adlı tarixi sənəd qəbul edildi. Baş Məclisin qəbul etdiyi qərara əsasən, müstəmləkə mexanizminin ləğv olunması ilə məşğul olan Xüsusi Komitə yaradıldı. Bu Bəyannamənin reallaşması sayəsində 1960-cı ildən 1998-ci ilədək keçən zamanda dünya siyasi xəritəsində 50-dən çox müstəqil yeni dövlətlər meydana gəlmişdir.

2.2 Regional və sahəvi qlobal tənzimləmə mexanizmləri və onların xüsusiyyətləri

Əvvəlki fəsildə də qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar coğrafi-ərazi xarakterinə və fəaliyyət sahəsinin əhatə dairəsinə görə beynəlxalq, regional və sahəvi iqtisadi təşkilatlara bölünürlər.

Yüksək İEO-in integrasiya qrupları içində **Avropa Birliyinin** özünəməxsus yeri vardır. İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonrakı dövrlərdə Avropa ölkələri arasında qarşılıqlı surətdə iqtisadi münasibətləri gücləndirmək və iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün regional integrasiya blokunu yaratmaq zərurəti yaranmışdır. İlk olaraq, 1951-ci ildə funksional-sahəvi integrasiyanı təşkil etmək məqsədi ilə Avropa Kömür və Polad Birliyi, 1958-ci ildə isə Avropa Atom Enerjisi üzrə Əməkdaşlıq Təşkilatı formalarında sahəvi qurumlar yaradıldı.

Avropa İqtisadi Birliyi hüquqi cəhətdən 1957-ci ildə Roma müqəvilə ilə qüvvəyə minmişdir. Bu kontraktı Qərbi Avropanın 6 ölkəsi (Almaniya Federativ Respublikası, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq) imzalamışdır və müqəvilədə aşağıdakılar nəzərdə tutulurdu:

- 1) Üzv dövlətlər arasında idxal-ixrac əməliyyatları üçün gömrük rüsumlarının, miqdar məhdudiyyətlərinin ləğv olunması;
- 2) Üçüncü dövlətlərə yönəlik vahid gömrük və ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi;
- 3) Blok-daxili iqtisadi ərazidə işçi qüvvəsi, xidmət sahəsi və kapitalın azad hərəkətinə maneə yaradacaq məhdudiyyətlərin ləğv olunması;
- 4) Aqrar sfera üçün vahid siyasətin yaradılması;
- 5) Nəqliyyat-telekommunikasiya sahəsində ümumi siyasət və prinsiplərin tətbiq olunması;

- 6) Üzv dövlətlərə məxsus tədiyyə balansı göstəriciləri arasında olan uyğunsuzluqların ləğv olunması və iqtisadi siyasətlərin əlaqələndirilməsinə şərait yaradan qayda-qanunların tətbiq olunması;
- 7) Rəqabətin inkişaf etdirilməsi və bunun "normal xarakter" alması nöqtəyindən əlverişli münbit mühitin yaradılması;
- 8) Üzv dövlətlərin milli qanunvericiliklər toplusunun müvafiq şəkildə uyğunlaşdırılması;

Müqavilə, qeyd edilən tədbirlər sistemini 12 illik aralıq keçid dövründə üç mərhələ üzrə reallaşdırmağı özündə əks etdirirdi.

Artıq 1968-ci ildə ümumi bazarın yaradılması ilə, nəzərdə tutulan məsələlərin böyük hissəsi öz həll yolunu tapmışdır. Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Avropa İqtisadi Birliyinin tərkib hissəsi xeyli genişlənmiş və artmışdır. Belə ki, 1976-cı ildə Böyük Britaniya, İrlandiya, Danimarka, 1981-ci ildə Yunanıstan, 1986-cı ildə Portuqaliya və İspaniya, 1994-cü ildə Avstriya, İsveç və Finlandiya, 2004-cü ildə daha 10 ölkə daxil olaraq üzv dövlətlərin sayı 25 olmuşdur.

1995-ci ildə Türkiyə Avropa Birliyinin gömrük ittifaqına daxil olmuş və beləliklə, AİB-də assosiativ üzv dövlətlərin sayı bugün 75-ə çatmışdır. Belə ki, Asiya, Afrika və Qərəib hövzəsi dövlətləri (66 dövlət) Avropa İqtisadi Birliyinə kollektiv şəkildə assosiativ üzv kimi qəbul olunmuşdur. 1993-cü ildə Mərkəzi və Şərqi Avropanın 6 ölkəsi və həmçinin Pribaltika ölkələri (Latviya, Litva və Estoniya) eyni dərəcəli əsaslarla bu Birliyə daxil edilmişdilər. Bu Birliyinin coğrafiyası və onun əhatəsindəki dövlətlərin sayı onu əks etdirir ki, burada söhbət artıq regional yox, beynəlxalq integrasiya qruplaşmasının formalaşmasından gedir.

Birliyin inkişaf tarixi 3 mərhələdə göstərilə bilər:

1) 1958-1968-ci illər: Bu illər ərzində üzv dövlətlər arasındakı bütün növ məhdudiyyət və digər şərtlər aradan qaldırılaraq "ümumi bazar"ın formalaşdırılması prosesi başa çatmışdır:

2) 1969-1992-ci illər: Bu zaman "Ümumi bazar" öz mahiyyət etibarilə iqtisadi ittifaq mərhələsinə keçir, bu isə Birlik üzvləri arasında vahid iqtisadi və siyasi məkanın təşəkkül etməsi üçün münbit şərait yaradır. Bu mərhələdə 1987-ci ildə qəbul olunmuş Vahid Avropa Aktının müstəsna rolu olmuşdur. 1991-ci il dekabrında imzalanmış Maastrixt Sazişi Avropa Birliyinin tərəqqisində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu Saziş Avropa Birliyinə sahib olduğu funksiyaları və səlahiyyətləri çox yüksək dərəcədə genişləndirərək İqtisadi İttifaqın hüquqi əsaslarını həyata keçirməyi reallaşdırır. Maastrixt Sazişinə əsasən Birliyin səlahiyyətlərinə aid olan elementlər aşağıdakılardır:

1. Birlik daxilində Vahid valyuta formalaşdırılması və idarə olunması.
2. Vahid iqtisadi siyasətin yaradılması, gücləndirilərək tətbiq edilməsi və ona nəzarət edilməsi.
3. Liberal və ədalətli rəqabət prinsipləri çərçivəsində vahid bazarın təşəkkül etməsi.
4. İEO və iqtisadi cəhətdən geridə olan ölkələr arasında vəsaitlərin təkrarən bölüşdürülməsi və inkişaf templərinin tarazlaşdırılması.
5. Qanun və hüquqi münasibətlərin mühafizə olunması.
6. Əsas insan və vətəndaş hüquqlarının mühafizə olunması və inkişaf etdirilməsi.
7. Xarici əlaqələr və təhlükəsizlik məsələlərini bütünlüklə özündə əks etdirən vahid xarici siyasətin idarə olunması.

Nəticə etibarilə, Maastrixt Sazişi Avropa coğrafiyasında super regional güc-dövlətinin yaranması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir.

3) Avropa İqtisadi Birliyinin bu mərhələsi 1993-cü ildən başlayan və davam edən bir prosesdir. Bu mərhələnin əsas göstəricilərinə baxsaq, görürük ki, valyuta ittifaqı

yaradılması və vahid valyutaya keçidin təmin olunması, yeni bir dövlətin formalaşma prosesinin başa çatması ilə nəticələnmişdir.

1 noyabr 1993-cü ildə Maastrixt Sazişinin qüvvəyə minməsindən sonra Avropa İqtisadi Birliyi yeni adla - **Avropa İttifaqı** olaraq adlandırılır.

Avropa İttifaqının əsas fəaliyyət prinsiplərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Milli və qarşılıqlı maraqlar çərçivəsində balanslı təmin edən ölkələrarası və üstmilli təsisatların mövcudluğu;
2. Avropa İttifaqı institutu ilə ölkələr arasında dəqiq səlahiyyət bölgülərinin aparılması;
3. Qəbul edilmiş qərarların müxtəlif formada təsnifatlaşdırılması;
4. Aİ qərar və əməllərinin üstünlük prinsipi;
5. İnteqrasiya proseslərinin dövlətlərin cəmiyyəti tərəfdən dəstəklənməsi. [11]

İslam İnkişaf Bankı – İİB (ISDB). 1974-cü ildə üzv dövlətlər və müsəlman icmaları üçün şəriət qayda-qanunlarına əsaslanaraq onların iqtisadi və sosial inkişafına yardım məqsədi ilə yaradılmışdır. Hazırda bu təşkilatın üzvlüyünə 47 ölkə daxildir.

Əvvəllər inteqrasiya proseslərinin əhatə dairəsi çox az sayda regionlara nüfuz edirdisə, bugün bu hadisə belə demək mümkünsə, bütün qitələrdə reallaşır, üstəlik çox sayda regional və subregional dərəcəli ticari-iqtisadi qruplar meydana gəlir. DTT-ə məxsus göstəricilərə əsasən, hazırda dünyada fəaliyyətdə olan real ticari-iqtisadi sazişlərin sayı 300-ə qədərdir.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) sisteminə aid olan qurumlar. İƏİT (OECD) ona üzv olan dövlətlər tərəfindən 1961-ci ildə Konvensiya ratifikasiya edildikdən sonra təsis olunmuşdur. Bu təşkilat həm siyasi, həm struktur, həm də

11. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2005, s.770

hüquqi cəhətdən, 1948-ci ildə yaradılmış Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının varisi kimi qəbul edilir. Təşkilatı üzvü olan ölkələr təkcə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının əsas vəzifəsi dünya təsərrüfat sistemində yaranmış ziddiyyətli problemlərin həlli məqsədi ilə üzv ölkələrin iqtisadi siyasətinin kordinasiya olunmasıdır.

İƏİT nəzdində aşağıdakı avtonom təşkilatlar yaradılmışdır:

- Beynəlxalq Energetika Agentliyi;
- Nüvə Enerjisi üzrə Agentlik;
- Təhsil sahəsi üzrə Tədqiqatlar və Yeniliklər Mərkəzi;
- İƏİT İnkişaf Mərkəzi.

Beynəlxalq Energetika Agentliyi. 1974-cü ildə yaradılan bu təşkilata üzv ölkələr İslandiya və Meksika xaric olmaqla İƏİT-in yerdə qalan üzvləridir. Beynəlxalq Energetika Agentliyinin əsas missiyaları aşağıdakılardır:

- ✓ ayrı-ayrı əsas və alternativ enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə əməkdaşlığın qurulması;
- ✓ səmərəli enerji istifadəsinin artırılması;
- ✓ üzv dövlətlərin enerji və ekologiya siyasətlərində koordinasiya məsələlərinə yardım göstərilməsi;
- ✓ enerji təchizatı məsələsində çatışmazlıqların həll edilməsinə yönəldilmiş sistemin təkmilləşməsi;
- ✓ beynəlxalq “qara qızıl” bazarının vəziyyəti barədə məlumatlarla təminat;
- ✓ energetikanın inkişafı üzrə beynəlxalq məsələlər üçün Beynəlxalq Energetika Agentliyinə üzv olmayan dövlətlərlə və beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın təşkili.

Nüvə Enerjisi üzrə Agentlik – 1958-ci ildə yaradılmış indiki adını isə 1972-ci ildə almışdır. Nüvə Enerjisi Agentliyinə üzv ölkələr Yeni Zelandiya və Cənubi Koreyanı çıxmaq şərtlə İƏİT-in digər bütün üzv dövlətləridir.

NEA-nın əsas məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ nüvə enerjisi siyasəti və bundan istifadə təcrübəsinin kordinasiyasında və tənzimlənməsi məsələsində üzv dövlətlərə yardım etmək;
- ✓ global araşdırmaların təşkil edilməsi və tətbiq edilməsi, üzv dövlətlərin inkişaf proqramları və birgə təşəbbüs layihələrinin hazırlanması;
- ✓ üzv dövlətlər arasında elmi-texnoloji informasiya mübadiləsinin təmin edilməsi.

Təhsil sahəsi üzrə Tədqiqatlar və Yeniliklər Mərkəzi – təhsil sektorunda tədqiqat-araşdırma fəaliyyətlərinin təşviq edilməsi və inkişaf etdirilməsinə dəstək məqsədi ilə 1968-ci ildə təsis edilmişdir. İƏİT-ə üzv olan bütün dövlətlər bu mərkəzin üzvləridir.

İƏİT-nin İnkişaf Mərkəzi - 1962-ci ildə yaradılan bu mərkəzin əsas funksiyası üzv dövlətlərin iqtisadi inkişaf istiqamətində sahib olduğu bilik və bacarıqların sistez edilməsindən, eyni zamanda, ümumi iqtisadi yardım siyasətinin işlənməsi və tətbiq edilməsindən, bu bilik və bacarıqların İEOÖ-in ehtiyac və tələbatlarının nəzərə alınması şərtlə onların sahibliyinə verilməsini əks etdirir.

NAFTA (Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyası) - inkişaf etmiş dövlətlərin təsis etdiyi ikinci iri integrasiya qrupudur və özündə Şimali Amerika dövlətini - ABŞ, Kanada və Meksikanı birləşdirir. NAFTA-nın ilk mərhələsi ABŞ və Kanada arasında 1988-ci ildə imzalanan ABŞ - Kanada azad ticarət sazişi hesab olunur.

1992-ci ildə Meksika ilə də bənzər şərtlərlə tərtib edilərək saziş imzalanmış və 380 milyon nəfər əhali üçün, 7 trilyon dollarlıq iqtisadiyyata malik olan böyük regional təşkilat formalaşmışdır.

Nəticə etibarilə, NAFTA həm integrasiya proseslərindəki subyetlər və məzmun cəhətdən, həm də dinamikliyi və sürətə görə Avropa İttifaqını geridə qoymaq imkanına malikdir. NAFTA çərçivəsində bağlanmış Saziş 10 il müddətinə qarşılıqlı ticarət və iqtisadi əlaqələrdə mövcud olan bütün məhdudiyyət növlərinin ləğv olunmasını özündə əks etdirir.

Amerikalı iqtisadçılar Şimali Amerika integrasiya qruplaşmasını gələcəkdə bütövlükdə qitəni əhatə edə biləcək, yaxud da öz-özünü təmin edə bilmək iqtidarına malik Panamerika ticarət bloku kimi təsvir edirlər.

Sakit Okean regional integrasiya bloku - inkişaf etmiş ölkələrin üzv olduğu və fəal aktivlik göstərdiyi 3-cü iqtisadi qruplaşma sayılır. Dünya əhalisinin 40%-lik hissəsi Asiya - Sakit Okean regionu ərazisində məskunlaşmışdır. Qlobal milli məhsul və beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin təqribən yarısı bu bölgənin payına düşür. Regionda integrasiya fikirləri hələ ötən əsrin 60-cı illərində Amerika və Yapon tədqiqatçılarının Sakit Okean Azad Ticarət Zonasını yaratmaq haqqında düşüncələri ilə əlaqədər olaraq yaranmışdır.

1967-ci ildə yuxarıda qeyd edilən ideyaya əsasən subregional iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı üçün ASEAN və Sakit Okean hövzəsi ölkələrin İqtisadi Şurası (bu quruma yalnız böyük bizneslər üzv idilər) kimi təşkilatlar yaradıldı.

İntegrasiya olunma ideyaları sonrakı inkişaf mərhələsində Yaponiya və Avstraliyanın birgə təşəbbüsü nəticəsində Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Konfransı şəklində yaradıldı. Konfransa üzv olma proseduru "üçlük" prinsipinə (akademiya, hökumət və işgüzar dairələr) əsaslanaraq tətbiq olunurdu.

1984-cü ildən etibarən "ASEAN dialoqu" tətbiq olunmağa başladı ki, bu zaman ilk iştirakçı ölkə Avstraliya olmuşdu. Ümumiyyətlə, sözü gedən regional coğrafiyada integrasiya proseslərini sürətləndirmək məqsədilə bir çox təkliflər qarşıya

qoyulmuşdur. Məsələn, 1988-ci il "İqtisadi və mədəni əməkdaşlığın Sakit Okean Forumu", elə həmin il "Ticarət və inkişafın Sakit Okean Koalisiyası", 1989-cu ildə isə "Sakit Okean hövzəsi forumu" və digər bu qəbildən olan ideyalar təklif edilmişdir. ASEAN-nın ilk regional forum toplantısı 1994-cü ildə Asiya-Sakit Okean hövzəsindəki 18 əsas dövlətin iştirakı ilə təşkil olunmuşdur.

Asiya-Sakit Okean hövzəsi ölkələrinin İqtisadi Şurasının (ATES) təsis edilməsində ilk təşəbbüs Avstraliya tərəfindən 1989-cu ildə irəli sürülmüşdür. Bu qurumun operativ şəkildə təşkil edilməsi xüsusən 2 amilə əsaslanır:

- 1) regionda əsas aparıcı dövlətlər sayılan ABŞ və Yaponiya hökumətlərinin mənafelərinin bir-biri ilə uyğunlaşması.
- 2) ASEAN-a üzv ölkələrin subregional integrasiya proseslərindən kənarda qalma ehtimalı kimi bir təhlükə ilə üzləşməsi.

ATES-nin başlıca məqsədləri aşağıdakılardan ibərətdir:

- qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- sektor və seqmentlər üzrə iqtisadi münasibətlərin gücləndirilməsi;
- rabitə, nəqliyyat, xammal, energetika və insan resursları sahəsində inkişafın təmin edilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üzrə strategiyanın hazırlanması;
- ticarət və investisiya siyasətində aktiv fəaliyyətin təşviq edilməsi;
- qarşılıqlı surətdə gömrük siyasətlərinin uyğunlaşdırılması və s.

ATES-in ilk üzvlərinə Amerika Birləşmiş Ştatları, Meksika, Kanada, Cənubi Koreya, Honq-Konq, Tayvan, Yaponiya, Çin, Avstraliya, Sinqapur, Malayzia, İndoneziya, Filippin, Bruney, Papua Yeni Qvineya daxildir. Bu subregional quruma 1993-cü ildə Sietl şəhərində keçirilmiş zirvə görüşündə Çili də yeni üzv kimi seçilmişdir.

Fəsil 3. Müasir qlobal çağırışlar mərhələsində çoxtərəfli iqtisadi tənzimləmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Qlobal maliyyə böhranı və onun dünya iqtisadi sistemi üzərindəki təsirləri

Hər nə qədər iqtisadiyyatda ən geniş yayılmış fenomenlərdən biri sayılsa da, qəribədir ki, “maliyyə böhranı” yaxud “iqtisadi böhran” kimi məşhur olan bir ifadənin müəyyən edilmiş konkret, dəqiq bir tərifə yoxdur. Lakin, maliyyə sarsılmaları sahəsindəki prosesləri ümumiləşdirsək, maliyyə böhranının tərkib hissəsinin mahiyyətini belə təsvir etmək olar: Maliyyə böhranı – maliyyə aktivlərindəki dəyərin kəskin şəkildə azalması, yaxud maliyyə bazarlarında vəziyyətin ağırlaşmanın dözülməz hala çatması, xüsusi ilə də milli pul nominallarının dəyərdən düşməsi və borcların ödənməsi problemi, maliyyə sistemində funksiyaların pozulması, və nəhayətdə, qiymətli kağızlar bazarında mübadilə dəyərinin kəskin azalması kimi proseslərlə xarakterizə edilə bilər.

Böhran, ümumi mənada, hadisələrin inkişafı prosesində kəskin çökmüş, ağırlı keçid vəziyyəti, mürəkkəb situasiya anlamına gəlir. Lakin hərdən bizlərə böhranların heç də həmişə təkcə mənfi yox, eyni zamanda müsbət şeylər də verdiyi deyilir. Misal üçün, böhran, irəli hərəkət etmək üçün məcburiyyət yaradır, böhrana qarşı mübarizə üsulları və aradan qaldırılma yolları da tərəqqi üçün potensial imkan və şərait yaradır. Hətta bunu da qeyd etmək lazımdır ki, böhran (krizis) sözü Çin dilində 2 heroqlif ilə yazılır və bunlardan birinci heroqlif “təhlükə”, ikinci isə “imkan, şərait” mənasına gəlir.

Maliyyə böhranları əsasən maliyyə bazarlarda maliyyə aktivlərinin dəyərinin kəskin aşağı düşməsi səbəbindən yaranır. Buna nümunə olaraq bank və valyuta böhranları, həmçinin “spekulyativ köpükləri” və s. göstərilə bilər. Əgər XIX əsrin sonu- XX əsrin

əvvəlcə maliyyə böhranına təkcə bank böhranı kimi baxılırdısa, sonralar bu böhranın məzmunu fond bazarında dəyişən vəziyyətlərinin nəzərə alınması nəticəsində biraz da genişləndi. Bəzi iqtisadçı alimlərin fikrinə görə isə, maliyyə böhranları anidən, qəfil yüksək tələbin formalaşmasına baxmayaraq, həmin zaman kəsiyində kapital ehtiyatlarının çatışmaması ucbatından baş verir. Ümumən götürdükdə isə, maliyyə böhranı termininə fərqli yanaşma və baxışlar mövcuddur.

Ayrı-ayrı iqtisadçılar maliyyə böhranı ifadəsinə müxtəlif aspektdən və istiqamətdən yanaşaraq tədqiq etmişlər:

- likvidlik problemləri, maliyyə resursları, maliyyə sabitliyi, böhran mərhələsinin müəyyən edilməsində transmilli bankların rolu
- maliyyə böhranlarının modelləşdirilməsi problemi
- iqtisadi sabitlik və ümumi iqtisadi böhranlarda onun yeri və rolu
- iqtisadi və maliyyə böhranlarda nəzəri və praktiki inkişafın ümumi cəhətləri və s.

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, istər müasir şərq (rus), istərsə də qərb (amerikan və avropa) ədəbiyyatlarında maliyyə böhranı termininin konkret bir izahlı mənası yoxdur. Maliyyə böhranı yalnız geniş çərçivəyə malik iqtisadi krizisin bir hissəsidir, hansı ki, bu da ümumi iqtisadi böhran zamanı meydana gəlir. Bəzi iqtisadçılar maliyyə böhranını ümumi maliyyə sistemində olan böhran kimi qiymətləndirirlər, belə desək, onu maliyyə böhranı yox, “maliyyə sisteminin böhranı” olaraq dəyərləndirirlər. Məsələn, 2002-ci ildə çap edilən “Maliyyə-kredit ensiklopediya lüğəti” adlı kitabda maliyyə sistem böhranı - maliyyə sistemində əsas tərkib hissələrinin fəaliyyətinin kəskin pozulması kimi izah edilir. Lüğətdə belə göstərilir ki, maliyyə sistemi böhranı əsas etibarilə maliyyə institutlarının borclarının ödənilə bilməməsilə izah edilir və “maliyyə silkələnməsi” ilə müşayiət edilir. Lakin, liberal bazarın tərəfdarı sayılan və iqtisadiyyatda dövlət müdaxiləsinə qarşı olan Fon Hayek

düşünürdü ki, böhranlar istehsalı dövlətin həddindən çox maliyyələşdirməyi, iqtisadiyyatda həddindən çox kreditləşmə və tələbin stimullaşdırılması səbəblərindən yaranırlar.

Ümumiyyətlə, ilk baxışda maliyyə böhranlarının baş verməsinə səbəb olan amillər kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- qiymətli kağızlar məzənnələrindəki qeyri-sabitlik;
- milli pul vahidi məzənnəsindəki qeyri-sabitlik və azalma;
- inflyasiya;
- büdcə gəlirləri və büdcə xərcləri balansında uyğunsuzluq;
- pul dövriyyəsində kifayət qədər pul kütləsinin mövcud olmaması və s.

Bəzi iqtisadçılar isə maliyyə böhranlarının baş verməsinin səbəblərinə görə başqa şəkildə izah edirlər:

- ✓ Maliyyə sektorunun bütünlükdə iqtisadi sistemdə hakim mövqedə olmasından yaranan böhranlar;
- ✓ Tənzimlənmədə meydana çıxan çatışmazlıqlar səbəbindən yaranan böhranlar;
- ✓ Maliyyə bazarları subyektlərinin psixoloji davranışlarının nəticəsi olaraq yaranan böhranlar;
- ✓ Kredit ekspansiyası nəticəsində yaranan böhranlar.

Qlobal maliyyə böhranlarının təsnifləşdirilməsinə olan yanaşmalar çox fərqlidir və bu səbəbdən də iqtisadçılar tərəfindən müxtəlif təsnifatlar irəli sürülmüşdür. Rus alimi B. Rubsov düşünür ki, “maliyyə böhranı” anlayışına

- bank sistemi böhranı,
- valyuta sistemi böhranı,
- fond birjası böhranı aiddir.

Amerika Milli İqtisadi Tədqiqatlar Bürosunun mütəxəssisi M. Bordo tərəfindən geniş yayılan təsnifləşdirməyə uyğun olaraq, global maliyyə böhranları 3 sinif üzrə qruplaşdırılır:

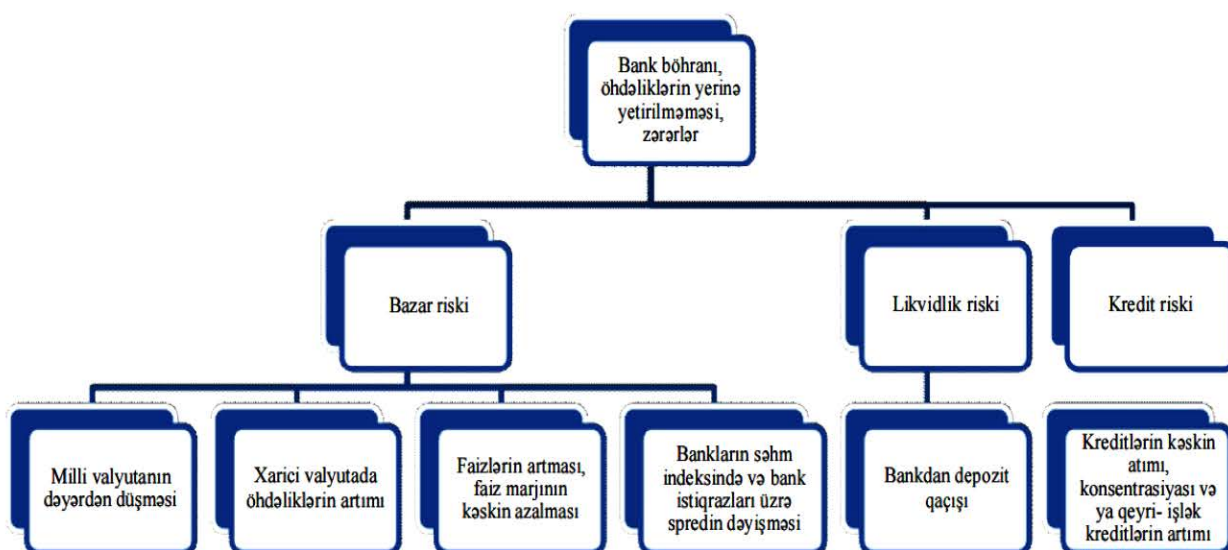
- * Bank böhranı
- * Borc böhranı
- * Valyuta böhranı.

Müxtəlif yanaşmalardan yola çıxaraq maliyyə böhranının fərqli növlərini ayırmaq olar və ümumiləşdirərək hamısını birlikdə aşağıdakı formalarda sıralamaq mümkündür:

❖ **Bank böhranları** - bank sisteminə əhalinin inamının zəifləməsi səbəbindən kommersiya banklarındakı depozitlərin kütləvi formada hesablardan çəkilməsi nəticəsində likvidlik problemi kimi bir çətinliyin meydana gəlməsilə xarakterizə edilir. Belə halda bank sistemində vəziyyətin biraz yaxşılaşdırılması üçün dövlətin yüksək xərclərlə böyük həcmdə müdaxilələr etmək məcburiyyəti yaranır.

Bank böhranları əsasən aşağıdakı səbəblərdən yaranır:

- Makroiqtisadi şoklar - faiz nisbətlərində baş verən qəfil artımlar qısamüddətli borc öhdəliklərini uzunmüddətli kreditlərə dəyişən təşkilatlara sanki bir cəzalandırma amilinə çevrilmişdir. İqtisadi zəifləmə və iqtisadi fəaliyyətlərdəki gərginlik banklar üzərində sərt mənfi təsir gücünə malik olmuşdur.
- Yüksək riskli fəaliyyətlər - bank fəaliyyəti son zamanlarda getdikcə daha riskli hal almışdır. Səmdən də göründüyü kimi, bank böhranlarının yaranması əsas etibarilə 3 risk amilinin (kredit, likvidlik və bazar riskləri) baş verməsi nəticəsində meydana gəlir.

*Sxem 2.***Bank böhranını yarada biləcək risklər**

Mənbə: “Bank böhranları: qiymətləndirmə metododologiyaları”, cbar.az

➤ Güclü rəqabət – 2 cəbhədə rəqabətin güclü artımı müşayiət olunmuşdur. Əvvəla banklar arasındakı güclü rəqabət, ikincisi də bankların maliyyə sektorunda olan hakim vəziyyəti digər maliyyə təşkilatlarının artması ilə yanaşı böyük miqyasda dəyişmişdir.

➤ Zəif (düzgün olmayan) idarəçilik; müvafiq göstərici və rəqəmlər bank böhranlarında pis idarəçilik və sui-istifadə hallarının böyük təsiri olduğunu əks etdirir.

❖ **Valyuta və ya pul böhranları.** Dövlətin milli valyuta məzənnəsində kəskin ucuzlaşma və xarici valyuta ehtiyatlarını milli valyuta məzənnəsini qorumaq üçün istifadə etməsi çərçivəsində yaranan böhranlar valyuta böhranları hesab edilir.

Valyuta böhranları aşağıda göstərilən səbəblərdən yaranır:

- uzun və qısamüddətli dövrü dəyişikliklər;
- milli valyuta məzənnəsini dəyişən inflyasiya prosesinin genişlənməsi;

- bəzi ödəmə balanslarında passivlik, digərlərində isə aktivlik ilə əks olunan beynəlxalq hesablaşmaların qeyri-tarazlığı;
- iqtisadiyyatdan kənar faktorların təsirilə dəyişə bilən beynəlxalq valyuta bazarlarının qeyri-stabilliyi;
- ölkələr arasında qeyri-bərabər inkişafın gətirdikə güclü xarakter alması;
- yüksək dərəcədə milli tənzimləmə və ölkələrarası səviyyədə valyuta münasibətlərini tənzimləmənin imkan məhdudiyyəti arasındakı ziddiyyət

❖ **Xarici borc böhranları** - Dövlətin öz xarici borcunu ödəyə bilmək iqtidarında olmaması nəticəsində baş verən böhranlar bu qəbildən olan böhranlara aid olunur.

Başqa sözlə, borc böhranı dövlət və təsərrüfat subyektlərinin kreditrlərə qarşı öz üzərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirə bilməməyidir. Bu anlamda, borc böhranı və bank böhranı anlayışları oxşar görünsə də, bu 2 termin arasında fərq vardır. Bank böhranı mahiyyətcə kredit böhranı sayılır, yəni kreditrlin (borc verənin) problemlərini araşdırır və tədqiq edir, borc böhranı isə debitorun, yaxud borcalanın fəaliyyətində baş verən qeyri-stabilliyi özündə əks etdirir. Borc böhranının kəskin xarakter almasının əsas səbəbləri aşağıda qeyd edilən amillərdir:

- Borclu olan dövlətin xarici borclanma sahəsində səhv seçilmiş siyasəti
- Xarici konyukturanın normadan artıq dəyişməsi və beynəlxalq bazarlarda faiz dərəcəsinin yüksək artımı.
- Bazar risklərinin qiymətləndirilməsi zamanı edilən səhv hesablamalar və s.

❖ **Sistemli maliyyə böhranları** - Hər hansı bir səbəbdən ödəmə sistemlərinin fəaliyyətinin iflic olması nəticəsində yaranan və maliyyə bazarlarında mənfi dəyişikliklərlə müşayiət edilən böhranlar bu kateqoriyaya aid olunur. Maliyyə bazarında sistemli böhranlar çox böyük valyuta və faiz “şok”ları, həmçinin ümumi iqtisadi durğunluq zamanı yaranır. Real və maliyyə sektorunda yaranmış çətinliklər,

ödəmələrin vaxtının gecikməsi, faizlər və valyuta məzənnələrində dəyişikliklər, səhmlərin qiymətində enişlər nəticəsində meydana çıxır.

Maliyyə sistemində meydana gələn krizis iqtisadiyyatda digər sektorlara da təsir edir və nəticə olaraq, böhran özünə ümumi əlamətlər qazanır, həm də eyni zamanda müasir xarakterlər əldə edir:

- ◆ istehsal həcmində azalma;
- ◆ reallaşdırılmayan malların bazarda yığılması;
- ◆ qiymətlərdə kəskin eniş;
- ◆ qarşılıqlı hesablaşmalar sisteminin çökməsi;
- ◆ bank sisteminin məhvi;
- ◆ sənaye istehsalı və ticarət firmalarının zəifləməsi;
- ◆ yüksək dərəcədə işsizlik artımı.

Dünya inkişafının yeni çağında maliyyə qloballaşması beynəlxalq iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi çıxış edərək, beynəlxalq valyuta və maliyyə-kredit sistemində formalaşma və funksionallığın xüsusi mərhələsi kimi nəzərə çarpır. İqtisadiyyatda qloballaşma genişləndikcə, iqtisadi (maliyyə) böhranlar da getdikcə global xarakter alır. Lakin, maliyyənin global xarakter almasının bir sıra müsbət cəhətləri də yaranır :

- ▲ Kapitalın təkrar səmərəlli bölüşdürülməsi;
- ▲ Qlobal bazarda mövcud kapitaldan istifadə imkanları;
- ▲ Xərclərin səviyyələrinin azalması və yüksək əməliyyat xidmətləri;
- ▲ Risk amillərinin diversifikasiya edilməsi;
- ▲ Maliyyə sahəsində müasir standartlar və texnologiyanın tətbiq edilməsi.

İnsan cəmiyyətini son 3 əsrdə böhranlar daima müşayiət etmişdir. XIX əsrdə böhranlar əsasən aqrar təsərrüfat istehsalında meydana çıxırdı. Bu böhranlar aqrar sektor və industrial sahə arasında tələbin tarazlıq vəziyyətinin dəyişməsi böhran ilə nəticələnmişdir. Dövr dəyişdikcə vəziyyətə uyğun olaraq iqtisadi böhranların

xarakteri və miqyası da dəyişmişdir. Əhatə dairəsinə görə böhranlar lokal, regional və beynəlxalq dərəcəli kimi qollara ayrılır. Məsələn, XIX əsrin yarısına qədər böhranlar 1, 2 və ya 3 ölkənin sərhədləri çərçivəsində məhdudlaşdı, daha sonra isə beynəlxalq dərəcəli böhranlar baş verdi.

Qısa şəkildə, dünyada baş vermiş ən dağıdıcı təsirə malik olan beynəlxalq maliyyə böhranlarının xronologiyası və xarakterini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- * 1825-ci il – Dünya tarixində ilk qlobal iqtisadi böhran sayılır. Bəzi LA dövlətlərinin suverenlik qazanması Böyük Britaniya iqtisadiyyatından bu ölkələrə çox yüksək kapital idxalının gəlməsinə səbəb oldu. Britaniyada London fond bazarında baş verən spekulativ əməliyyatlar nəticəsi olaraq, dünya fond birjalarında böyük miqyasda böhran yaranmağa başladı.

- * 1907-ci il – İngiltərə bankında uçot dərəcələrinin 3,5%-dən 6%-ə qaldırması güclü dağıdıcı təsirə malik maliyyə böhranının baş verməsi üçün real şərait yaratdı. Bu panika Amerika, Qərbi Avropa və başqa güclü dövlətlərdə stok bazarlarında böyük enişlərə səbəb olmuşdu.

- * 1914-cü il – 1-ci dünya müharibəsi başlaması özü ilə bərabər maliyyə böhranını da gətirdi. Güclü kollaps çoxsaylı ölkələrdə bazarlara möhkəm zərbə endirdi. “Bank panikaları” milli banklar tam anında prosesə mübaxilə etmələri nəticəsində çətinliklə də olsa, qarşısı altına bildi.

- * 1929-1933-cü illər – Skandinav valyutası, eyni zamanda Amerikada, Böyük Britaniyada və İtaliyada milli valyutalarının dəyərlərinin qəfil artımı “**Böyük Depressiya**” adlanan fenomenə təkan verdi. Bu zaman Nyu-York fond birjası çökdü, iri şirkətlərə məxsus səhmlərin 70%-dək dəyər itirdi. Bundan sonra böyük həcmdə fabrik və zavodlar bağlandı və işsizliyin həcmi yüksəldi. Nəticə olaraq, “Böyük Böhran” zamanı təkcə inkişaf etmiş qərb dövlətlərində otuz mln. insan ziyan çəkmişdi.

- * 1973-1974-cü illər – OPEK dövlətləri neftin hasilatını azaltmaqla onu İsrail hökumətilə əməkdaşlığı olan digər dövlətlərə çatdırmaqdan vaz keçməyə başladılar. Nəticə etibarilə neftin qiyməti 3 dəfəyədək yüksəldi. Məhz bu krizis səbəbindən SSRİ məkanından “qara qızıl” və neft məhsulları idxalının artımına şərait yarandı.
- * 1987-ci il – Amerika fond bazarlarında uğursuz əməliyyatların nəticəsi olaraq “Dow Jones” indexi 508 punkt (22,6%-lik) eniş etdi. Bu hadisədən sonra Hong-Kong, Yeni Zelandiya, Avstraliya, Kanada, LA ölkələrində birjalar çökdü. Bu bazarların yenidən bərpası üçün dövlətlərin təqribən iki-üç illik zamana ehtiyacı yaranmışdı.
- * 1994-1995-ci illər – Meksikada baş verən bu lokal böhranına iqtisadçı ekspertlər “Tekilla” adını vermişdilər. “Maliyyə yanğınlarının” çox vüsət almaması və yayılmanın qarşısını almaq üçün çox sayda dövlətlər Meksika hökumətinə maliyyə yardımları etmişdilər.
- * 1997-ci il – Cənub-Şərqi Asiya böhranı ilk olaraq Tailandda başlasa da, sonralar Cənubi Koreya, İndoneziya və digər ölkələrə də yayılmış, Hong-Kong birjasının çökməsinə səbəb olmuşdu. Yaranan bu situasiya Cənub-Şərqi Asiya regionunda ciddi panikaya səbəb olmuşdu və müəyyən zaman kəsiyinin ardınca böhranın dalğaları ABŞ, Rusiya və Avropa dövlətlərinə də çatmışdı.
- * 1998-ci il – Əsas etibarilə “MDB” böhranı sayılan bu depressiya BriBaltika ölkələri, Belarusiya və Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna və Moldova iqtisadiyyatlarına dağıdıcı zərbələr vurmuşdu.
- * 2008-ci il – Dünya iqtisadi tarixinin hələlik sonuncu və ən böyük maliyyə böhranı sayılan bu kollaps vəziyyəti xammal qiymətləri və kredit borclarının ümumi artımına səbəb olmuşdur. Qlobal iqtisadi böhran zamanı minlərlə bank iflasa uğramış, dağıdıcı bir deflyasiya başlamış, çox sayda dövlətlərin milli gəlirləri 1/3 nisbətində azalmış və işsizliyin səviyyəsi 25%-dək artmışdır. [12]

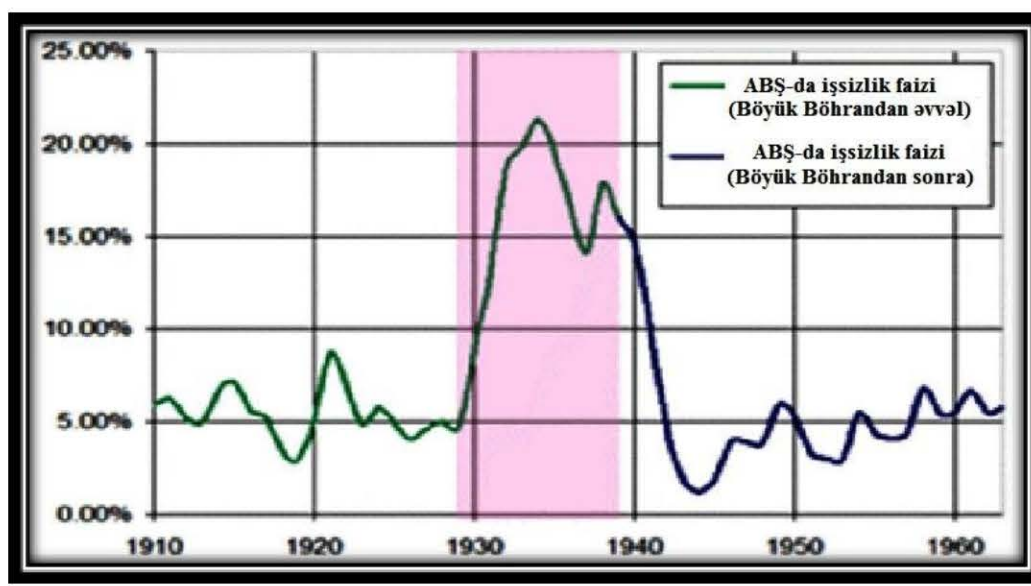
12. “Ən dağıdıcı global maliyyə böhranları” 2014, www.banker.az

Qlobal maliyyə böhranlarının dünya iqtisadiyyatında təsir gücünü anlamaq üçün bugünədək baş vermiş 2 ən böyük maliyyə böhranı – 1929-cu ildə başlanan “Böyük Depressiya” və 2008-ci ilin Qlobal Maliyyə Böhranını diqqətlə nəzərdən keçirmək kifayətdir.

“Qara Cümə Axşamı” adlanan 24.10.1929-cu il tarixində Nyu York fond birjasının səhm qiymətləri kəskin enməyə başlayır və 28.10.1929-cu il “Qara Bazar Ertəsi” günündə səhm qiymətləri astronomik miqyasda azalır və 29.10.1929-cu il “Qara Çərşənbə Axşamı”nda fond birjası tamamilə süquta uğrayır. Dünyada həmin vaxta qədər baş vermiş böhranların heç birisi 1929-1933 (1939) illərdə yaşanan və bütün kapitalizm ölkələrini, iqtisadiyyatda bütün sahələri öz ağuşuna almış bu qlobal böhranla müqayisə edilə bilməz. Bu krizisdə kapitalist ölkələrdə istehsalın ümumi həcmi 47%, polad əridilməsi - 60%, kömür çıxarılması - 32%, gəmiqayırma sənayesi - 83%, xarici ticarətdə dövriyyə - 70% azalmış, işsizlərin sayı təkcə ABŞ və Qərbi Avropa dövlətlərində 30 mln. nəfər olmaqla (25%-ə yaxın) ümumilikdə 50 mln. nəfərə qədər artmış, ölkə əhalisinin real gəliri orta hesabla 60%-dək aşağı düşmüşdür.

Qrafik 1

1929-1939-cu illərdə ABŞ-da işsizliyin dərəcəsi (faizlə)

Mənbə: “Great Depression”, wikipedia.org

1929-1933 (1939) illərdə Böyük Böhran dövrü, Nyu-York fond birjasının iflasından başlayaraq bütünlükdə bank sistemi, sənaye və aqrar sektoru əhatə etmişdir. Böhran zamanı ictimai təkrar istehsal prosesləri dağılmış, çox sayda ticarət və sənaye obyektləri, nəqliyyat kompaniyaları, banklar çökmüşdür. 1932-ci ildə ABŞ-da industriya, ümumilikdə 47%-dək, ayrı-ayrılıqda məhsul növləri üzrə isə daha böyük azalma olmuşdur.

Böhran dövründə çoxsaylı zavod, müəssisə, bank, firmalar fəaliyyətini dayandırdı, təkcə ABŞ-da 109 min firma bağlanmış, bu dövr ərzində 135 mindən çox sənaye maliyyə firması və 5760 bank iflas etmişdir. Təkcə 1932-ci ildə korporasiyaların zərəri 3,2 mlrd. USD olmuşdur. Xarici ticarətdə dövriyyə 3 dəfədən çox aşağı düşmüşdür. Sənaye industriyası üzrə Böyük Britaniya 25%, Almaniya 40%, Fransa 61% həcmində zəiflədi. Səhm qiymətləri ABŞ 88%, Böyük Britaniya 25%, Fransa 60%, Almaniya 63% olmaqla kəskin enişlə müşahidə edildi.

Qrafik 2

Böyük Depressiya dövründə “Dow Jones” indeksi

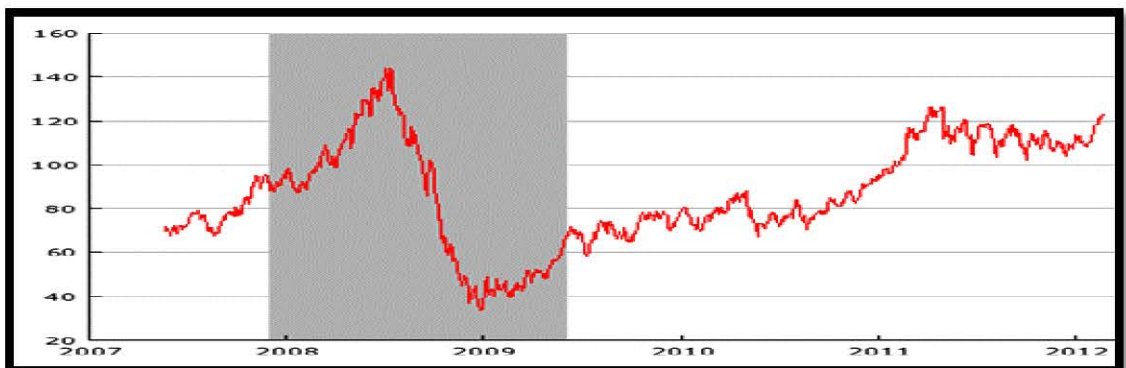

Mənbə: online-stock-trading-guide.com

2007-ci ilin ortalarından başlayaraq hiss olunan və 2008-2009-cu illər zamanı şiddətlə artan maliyyə böhranı ABŞ-dan start götürərək dalğalar şəklində bütün dünyaya yayılmışdır. Bu beynəlxalq krizisin bünövrəsində daşınmaz əmlak bazarındakı möhtəkirlik və ipoteka kreditləri ilə əlaqəli problemlər vardı. Bu depressiyanın əsas özəyi Amerikada vətəndaşların normal gəlirlərilə ala biləcəklərindən çox daşınmaz əmlakın tikilməsi və onların qiymətinin həddindən çox şişirdilmiş olması idi. Bunlardan əlavə, derivativlərin yaradılması məqsədlərindən biri risklərin qarşısının alınması idisə də, onlardan spekulyasiyalar məqsədi ilə istifadə edilməsi sürətli şəkildə artırdı. “İpoteka köpükləri”nin partlaması bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında bank sektorunda böhranın yaranmasına sanki dəstək rolunu oynamışdır. Bu proseslər finans bazarlarında inam faktorunun zəifləməsinə, “panika” və ya təşvişin yayılmasına səbəb oldu. 2008-ci il sonuncu kvartalında qlobal iqtisadiyyatın zəifləməsi neft tələbinin azalmasına səbəb oldu. Bu vəziyyəti hiss edən böyük spekulantlar maddi vəsaitlərini itirməmələri üçün investisiya obyektləri olaraq satın aldıkları qara qızılı satışa çıxardılar, beləliklə də 2009-cu il ilk rübündə neft qiymətləri qəfildən 150 USD dəyərindən nə az, nə çox, düz 38 USD qiymətinə düşdü. Nəticə olaraq, bu böhran neftdən gələn gəlirlərdən asılı olan əksər dövlətlərin, həmçinin, Azərbaycanın qara qızıl ixracından qazanılan gəlirlərin çox böyük dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb oldu.

Qrafik 3

Global maliyyə böhranı zamanı neft qiymətlərinin dəyişməsi (barrel/USD)

Mənbə: reuters.com

2008-ci il sentyabrda ABŞ-da dördüncü ən iri investisiya bankı sayılan “Lehmann Brothers” bankının iflas etməsi maliyyə böhranının rəsmi şəkildə elan olunması kimi bilinir. İqtisadi krizislər dünyəvi xarakter daşıdığına görə dövlətlərə mənfi istiqamətdə təsir edə biləcək amillər yaranmağa başlayır. Məsələn: qlobal qeyri-tarazlığın meydana gəlməsi, qlobal valyuta sistemlərinin fəaliyyətini uğurla yerinə yetirə bilməməsi, dövlətlər arasında ticari, pul, maliyyə siyasəti sahəsinə olan uyğunsuzluqların ortaya çıxmasını göstərmək olar.

Qlobal maliyyə böhranının bu qədər geniş vüsət almasının səbəblərindən biri kimi maliyyə institutlarının fəaliyyətlərinin bir-birilə çox böyük dərəcədə qarşılıqlı asılılıq amilinin olmasını göstərmək olar. Bu ifadənin necə əsaslı əhəmiyyətə malik olmasını anlamaq üçün sadə bir məntiqi əsaslandırma kifayətdir: Necə ola bilər ki, Amerikada başlamış böhran İslandiya və ya Fransanın hər hansı yerli banklarına gedib çata bildi? Dünya üzrə qloballaşma prosesinin maliyyə sahəsindən də yan keçməmiş, çoxsaylı yeni, mürəkkəb maliyyə aləti və maliyyə məhsulları meydana gəlməyə başlamış, nəticədə, qlobal finans sektorunda iştirakçı tərəflər arasında qarşılıqlı münasibətlər və əməliyyatlar daha çox güclənməyə, qarşılıqlı asılılığın səviyyəsi isə genişlənməyə başladı. Beləliklə də, qloballaşmanın nəticəsi olaraq, yaranmış belə qarşılıqlı asılılıq getdikcə "virus təhlükəsinin" daha sürətlə yayılmasına şərait yaratmış oldu.

Düzgün maliyyə nəzarətinin olmadığı mühitlərdə həmişə sürətlə inkişaf edən maliyyə institutları fəaliyyət göstərir. ABŞ və Böyük Britaniya kimi ölkələrdə də belə proseslər baş verirdi və nəticə etibarilə bir sıra təşkilatlarda o qədər böyümə getdi ki, həmin institutların çöküşünə imkan verilməsi artıq mümkünsüz bir hal sayılırdı. Maliyyə krizisi baş verən vaxt belə hesab edilirdi ki, bu banklar və investisiya təşkilatlarının süqut etməsi bütövlükdə maliyyə sisteminin dağılmasına səbəb ola bilər. Sırf bu səbəblərdən, Amerikan maliyyə rəhbərliyi tərəfindən “Lehmann Brothers”

bankının iflasına imkan verilməsinin hansı dərəcədə düzgün qərar hesab edilməsi indi də çox maraqlı bir müzakirə mövzusu olaraq qalmışdır.

Bir çox iqtisadçı ekspertlər düşünürlər ki, artıq zaman keçdikcə tez-tez daha uzun dövrləri əhatə edən böhranlar baş verəcək, həmin krizislərin həlli edilməsinin qiyməti 2 səbəbdən daha böyük olacaqdır. Əvvəla, kapital bazarlarının qloballaşması güclənəcək və buna görə də, nəticədə böhran sellərinin baş verməsi ehtimalları çoxalır. Bunlara milli maliyyə bazarlarında kapital axınlarına qoyulmuş məhdudiyyət və çətinliklərin ləğv edilməsi və qlobal finans bazarları arasında əlaqələr və qarşılıqlı asılılıq məsələlərinin artması təkan verir. İkincisi də, idarə edilməsi çətin olan iqtisadiyyatların nizamsız və sürətli liberallaşma prosesində olması və dövlətlərin belə sistemə hazır olmadıqları halda beynəlxalq bazarlarda rəqabətin aparılması kimi bir zərurəti öz qarşısına qoyması buna səbəb olur.

3.2. G20 və digər qeyri-formal birliklərin qlobal tənzimləməyə tələbləri

Qlobal Çoxtərəfli Tənzimləmə çərçivəsində beynəlxalq təşkilatlar və onların əhəmiyyətli rolunu araşdırmaqla yanaşı, beynəlxalq hökumətlərarası qeyri-formal birliklər və onların “sammitlər” və ya “zirvə görüşləri” kimi fəaliyyətlərini də təhlil etmək lazımdır. Belə sammit və görüşlərin zəruriliyi onda əks olunur ki, ən güclü dövlət iqtisadiyyatlarını təmsil edən rəhbərliklər fərqli-fərqli sahələrdəki problemlərin ümumi, ortaq həlli yollarını tapmağa səy göstərirlər. Beynəlxalq zəmində bunlar çox-tərəfli tənzimləmənin ən əhəmiyyətli amillərindəndir.

Təbiidir ki, bu tip beynəlxalq sammitlərdən danışarkən ilk ağla gələn qeyri-rəsmi qrup “Böyük Səkkizlik” və ya “Səkkizlər Qrupu” adlanan **G8** (hazırda **G7**) adlanan birlikdir.

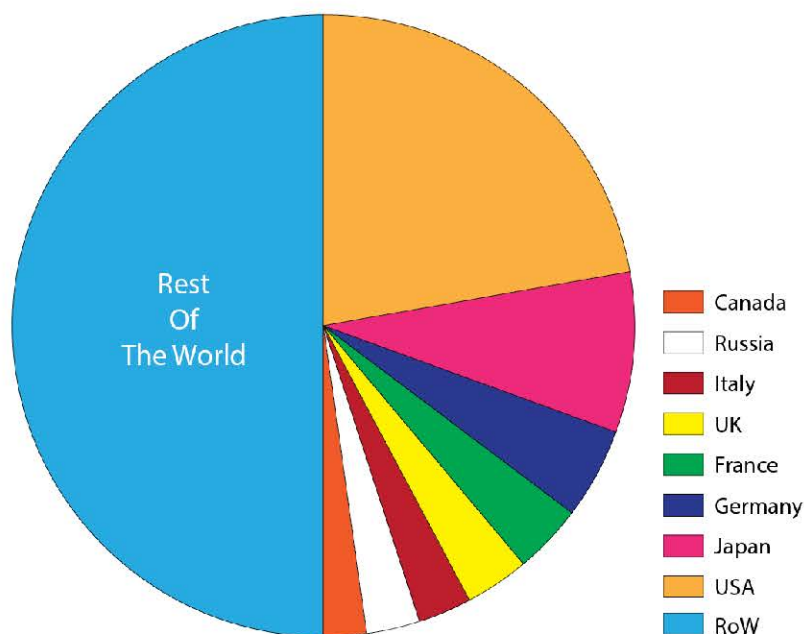
“Səkkizlər Qrupu” (**G8**) — Ümummilli məhsul həcminə görə dünyada ən yüksək göstəricilərə malik ölkələrin təmsil olunduğu bu qrup hökumətlərarası forum statusunu daşıyır. Üzvləri ABŞ, Kanada, Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Yaponiya və Rusiya (Kırımın ilhaqından sonra birlikdən çıxarılmışdır) kimi ölkələr olan bu qrup dünya iqtisadiyyatının təxminən 65%-ni təşkil edirlər. İlk yarandığı vaxtlarda 6 dövlətdən ibarət olan və o dövrlərdə **G6** deyə adlandırılan qrupa, əvvəlcə Kanada (1976-cı il) daha sonra isə Rusiyanın (1997-ci il) daxil olması nəticəsində bu birlik, **G8** ölkələri olaraq bilinməyə başlanmışdır. Qrup ölkələri, hər il konfranslar və siyasi araşdırmalar edir, 1975-ci ildən bəri illik olaraq hökumət başçıları səviyyəsində iqtisadi Zirvə Toplantıları təşkil edirlər. Hər il G8 üzv dövlətlərindən biri qrupda rəhbərlik vəzifəsini üzərinə götürür. Başçılıq vəzifəsini əlində saxlayan ölkə, qrupun gündəmini müəyyən edir və həmin il toplantı üçün ev sahibliyi edir. Görüşlərdə müzakirə edilən panellərin genişliyi səhiyyə, hüquq, iqtisadi və sosial inkişaf, böhranların idarə olunması, enerji, ətraf mühit, xarici əlaqələr, beynəlxalq ticarət, qlobal təhlükəsizlik və terrorizm kimi mövzuları əhatə edir.

G8 liderlər görüşündə dünyanın ən güclü səkkiz hökumət başçılarının təmsil olunması və bunun beynəlxalq bir tədbir olması səbəbindən bu sammitlər xəbərlər mediası tərəfindən həvəslə gözlənilir və raportlar hazırlanır.

Səkkizlər qrupunun əsası 1970-ci illərin Neft Böhranı dövründə qoyuldu. Krizisin çoxtərəfli tənzimləmə vasitəsilə aradan qalxacağını zənn edən ABŞ rəhbərliyi bunun üçün başlanğıc addımlar atmalı oldu və getdikcə digər güclü ölkələrin də bu birliyə daxil edilməsi nəticəsində bu qrup indiki vəziyyətini almışdır. Məsələn, Rusiya məhz Yeltsinin prezident olduğu zaman və ölkədə kapitalistləşmə dövrünün başladığı vaxt bu birliyə üzv ola bilmiş, daha sonra isə Krımı hərbi yolla ilhaq etməsi səbəbindən “Səkkizlər Qrupundan” çıxarılmışdır.

Əksər mütəxəssislərin “qeyri-rəsmi milyarderlər birliyi” adını verdiyi bu qrup çox maraqlı və əhəmiyyətli identifik göstəricilərə malikdir:

- ✚ yüksək inkişaf səviyyəsində olan 7 milli iqtisadiyyat burada təmsil olunur.
- ✚ Adambaşına milli gəlir üzrə ən yüksək səviyyədə olan 15 ölkənin 7-i bu sammitdə təmsil olunur.
- ✚ Dünyada ən çox ixracat edən 12 ölkədən 7-i bu qrupdadır.
- ✚ Dünyada ən böyük qızıl ehtiyatlarına sahib 10 ölkədən 7-i bu qrupda təmsil olunur.
- ✚ BVF-ə görə ÜDM əsasən ən çox olan 11 milli iqtisadiyyatdan 8-i bu qrupdadır.
- ✚ Mərkəzi bankında valyuta ehtiyatlarına görə 30 böyük ölkənin 8-i buradadır.
- ✚ Nüvə silahlarına sahib olan 9 dövlətdən 4-ü, həmçinin nüvə silahı bölüşdürmə proqramının olduğu 2 dövlət (İtaliya və Almaniya) bu birlikdə yer alır.
- ✚ Ən çox Nüvə enerjisinin istehsal olunduğu 9 ölkədən 4-ü bu qrupdadır.
- ✚ BMT-ə ən çox donor kimi pul köçürən 15 ölkədən 8-i buradadır.
- ✚ Səkkizlər qrupunu təmsil edən ölkələr dünya əhalisinin təxminən 14%-ni təşkil etməsinə baxmayaraq, dünya iqtisadiyyatının təxminən 60% hissəsinə sahibdirlər.

*Diagram 1.***Qlobal ÜDM-də G8 ölkələrinin payı**

Mənbə: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, *un.org*

Qlobal Çoxtərəfli Tənzimləmə müstəvisində qeyri-rəsmi birliklərdən digəri və ya daha böyük olanı isə “**İyirmilər Qrupu**” və qısa adı ilə **G20** Qrupudur. “İyirmilər Qrupu”nun üzvü olan ölkələr dünya əhalisinin 62%-nə sahib olmalarına baxmayaraq, dünya sənaye istehsalının 85%-ni, qlobal ümummilli məhsulun təqribən 90%-ni, beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin 80%-ni öz əllərində cəmləşdirə biliblər.

Bu birliyin özünəməxsus xüsusiyyəti isə odur ki, dünyanın 20 ən nəhəng iqtisadiyyatlarına malik hökumət rəhbərləri və milli bank sədrləri burada təmsil olunur.

İyirmilər Qrupunun üzvləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

*Cədvəl 1***“İyirmilər Qrupu” və ya G20-də təmsil olunan üzvlər**

 Argentina	 Yaponiya
 Avstraliya	 Cənubi Koreya
 Brazilya	 Meksika
 Kanada	 Rusiya
 Çin	 Səudiyyə Ərəbistanı
 Fransa	 Cənubi Afrika
 Almaniya	 Türkiyə
 Hindistan	 Birləşmiş Krallıq
 İndoneziya	 ABŞ
 İtaliya	 Avropa İttifaqı

Mənbə: g20.org

1999-cu ildə rəsmi şəkildə öz fəaliyyətinə başlayan G-20-nin əsas missiyası qlobal maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün tədqiqatların aparılması və bu sabitliyin təmin olunmasıdır. Dünya üzrə Ümumi Daxili Məhsulun təxminən 85%-ə qədər G20 ölkələrinə məxsusdur. Maraqlı bir nüans var ki, 2008-ci ildə Vaşingtonda keçirilən sammitdə G20-nin “Səkkizlər Qrupunu” əvəz etməsi ehtimalı səsləndirilmiş, həmçinin, birlik daxilində anti-qlobalist və həddən ziyadə milliyətçi olanlar çox sərt

şəkildə tənqid olunmuşdur. “İyirmilər”in “Səkkizlər”ə nəzərən əsas avantajı orasındadır ki, G20-də daha çox sayda ölkələr təmsil olunur və Qlobal çoxtərəfli tənzimləmə çərçivəsinin genişlənməsi və hamarlaşmasında daha aktiv rola malikdir.

Danimarka Beynəlxalq Araşdırmalar İnstitutunun 2011-ci ildə yayımlanan hesabatlarına nəzər saldıqda görülür ki, G20 dövlətləri beynəlxalq iqtisadi proseslərə yön verərkən, başqa daha az inkişaf etmiş ölkələri yüksək səviyyədə izolyasiya edir. Bu prosesin nəticəsi olaraq, zəif inkişaf edən Afrika ölkələri, həmçinin, Mərkəzi Asiya və s. ölkələr dünya iqtisadiyyatında öz mövqeyini itirirlər.

“Norveç Perspektivi” adlanan başqa bir tənqidi yanaşmanın müəllifi olan Norveç xarici işlər naziri Conas Qahr Store 2010-cu ildə verdiyi müsahibədə qeyd edilir ki, “İyirmilər Qrupu” ikinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra qurulmuş ikinci ən iri qeyri-rəsmi birlikdir. Norveç iqtisadiyyatının yüksək inkişafa malik olmasına və BMT inkişaf proqramlarında 7-ci ən böyük ölkə olmasına rəğmən, o Aİ-də təmsil olunmur və nəticə etibarilə də G20-dən kənarda qalır. Həmçinin beynəlxalq iqtisadiyyatda yeri olan və təsir edən digər 170-dən çox iştirakçı ölkələr də bundan kənar qalmışlar. Bu səbəblərdən də “İyirmilər Qrupu”nun legitimliyi şübhə doğurur və öz məqsədləri naminə fəaliyyət göstərən bir qruplaşmadır. Digər ölkələrin də səlahiyyətli nümayəndələrinin bu sammitlərdə iştirak etməsi daha məqsədəuyğun olardı . 2010-cu il müəmmalı şəkildə “təyyarə qəzası” zamanı həyatını itirmiş Polşanın eks-prezident Lek Kaçınskinin G20 üzvlərinin digər ölkələri qəbul etməməsi haqda belə bir bəyanatı olmuşdur: “Polşa dünyada 18-ci ən böyük iqtisadiyyata sahibdir. “İyirmilər Qrupu” ölkələri arasında Polşaya da yer verilməlidir. Burada məntiq çox sadədir: Əvvəla, Polşanın iqtisadi gücünü nəzərə almaq lazımdır, ikincisi də Polşa regiondakı ən böyük ölkədir. Üstəlik, qeyd etmək lazımdır ki, Polşa az bir vaxt ərzində çox uğurlu siyasi-iqtisadi transformasiya prosesini keçmişdir”.

2010-cu ildə həmçinin Sinqapur rəsmisi Polşa prezidentinin fikri ilə razılaşıaraq, o da oxşar bəyana vermişdir. Üstəlik, Sinqapur bu məsələnin həlli kimi Global Governance Group – və ya lakonik şəkildə “**3G**” adlı qrup yaratmaq fikrini irəli sürdü. Burda üzvlər böyük iqtisadiyyata malik olan, amma “İyirmilər Qrupu”nda təmsil olunmayan ölkələr olmalı idi. Və nəhayət, belə mövqe sərgiləməsi Sinqapura G20 tərəfindən 2010-cu ildə Cənubi Koreyada keçirilən Sammitdə iştirakçı qismində çağırılması üçün səbəb olmuşdur.

“İyirmilər Qrupu”nun fəaliyyəti prosesinə BMT, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Dünya Ticarət Təşkilatı, Maliyyə Sabitliyi Şurası kimi beynəlxalq təşkilatlar da qoşulur. G-20 rəsmi bir qrup olmadığı üçün məcburi qərar və qətnamələr qəbul etmir, amma buna baxmayaraq İEÖ ilə İEOÖ arasında körpü rolunu oynamaqla qlobal iqtisadiyyata əvəzsiz töhvələr bəxş edir.

G20-nin üzvləri olan ölkələr keçirilən sammitlərdə dövlət başçıları tərəfindən təmsil olunur, yalnız Avropa İttifaqı bu görüşlərdə AI sədri və Avropa Bankının sədri tərəfindən təmsil olunur. Beynəlxalq maliyyə problemlərini dünya maliyyə qurumlarının iştirakçılığı olmadığı halda müzakirəyə çıxarmağın mümkünsüzlüyü səbəbindən, sammitlərdə ənənəvi olaraq, BVF-nin sədri və həmçinin Dünya Bankının rəhbəri də iştirakçı qismində yer alırlar. Bu birlikdə rus kəliməsi olan “Troyka” şəklində adlanan struktur bölməsi də vardır. Troyka, əvvəlki, indiki və növbəti sədrlərdən ibarət olan “üçlük”dür ki, onlar da il ərzində sammitə ev sahibliyi etmək öhdəliyini öz üzərinə götürən ölkədə tədbirlərin təşkil edilməsi prosesinə rəhbərlik edir.

Tarixinin qısa olmasına rəğmən, G-20 bugünədək beynəlxalq miqyasda çox sayda mühüm nailiyyətlər əldə edib. Bunlara nümunə olaraq, maliyyə sistemi pozuntularının və terror qruplaşmalarının maliyyələşməsinin qarşısının alınması və s. kimi amilləri

göstərmək olar. Həmçinin, G20 ölkələri özlərinə məxsus finans və koordinasiya sistemləri ilə digər qruplara və dövlətlərə standart bir nümunə rolu oynayır.

G20 eyni zamanda vergi, gömrük rüsum və dərəcələri kimi sahələrdə global miqyasda standartlaşmış qayda-qanunların və yaranmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

3.3. Beynəlxalq maliyyə-iqtisadi institutlarında islahatların əsas istiqamətləri və amilləri

İkinci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından etibarən dünya miqyasında bloklaşmalar meydana çıxmış, beynəlxalq əlaqələrin sürətlənməsi artmış, beynəlxalq maliyyə qurumları yaranmışdır. Bunun ardınca İEOÖ-lərin inkişafının maliyyələşməsini təmin etmək məqsədi ilə xarici borc və yardım qurumları təsis edilmişdir.

Həm qlobal, həm də regional tipli maliyyə qurumlarının ümumi məqsədləri aşağıdakılar hesab olunur:

- Beynəlxalq əmtəə ticarətinə aid yaranan çətinliklər və problemlərin həll edilməsi və beynəlxalq tərəqqinin təşviq edilməsi;
- İEOÖ-lərin iqtisadi inkişafına dəstək olmaq;
- İqtisadi birlik, liberal ticarət və əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və qarşılıqlı möhkəm iqtisadi əməkdaşlığın stimullaşdırılması.

Strukturuna və nizamnamə kapitalına 2 və daha artıq dövlətin qoşulduğu, maliyyə fəaliyyətindən birdən artıq dövlətin yararlandığı qurumlara beynəlxalq maliyyə təşkilatları deyilir. Bu gün fəaliyyətdə olan qlobal maliyyə təşkilatları hamısı 2-ci dünya müharibəsindən sonra yaranmışdır. Mövcud qlobal maliyyə təşkilatlarının fəaliyyət istiqamətləri çox genişdir. Gördüyü işlərin istiqamətinə görə maliyyə qurumları həm ixtisas sahələrinə əsasən, həm də beynəlxalq və regional olmaqla, özləri də daxili qruplara ayrılır.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları həm qısa və ortamüddətli, həm də uzunmüddətli investisiya kreditləri ayırırlar. Qısa və ortamüddətli kreditləri təmin edən qurumların maliyyə yardımını üzv dövlətlərə, tədiyə balanslarında olan müvəqqəti problemləri həll

etmək üçün ayrılır. Uzunmüddətli kreditləri isə investisiya proyektlərinin maliyyələşməsi üçün ayrılmış fondlar təmin edirlər.

Dünyanın 2 ən böyük qlobal maliyyə təşkilatından biri olan **Beynəlxalq Valyuta Fondunun** fəaliyyətini və keçirdiyi islahatları təhlil edərkən ilk növbədə onun əsas məqsədlərini nəzərdən keçirmək lazımdır:

- Dünya valyuta sistemində əməkdaşlığa yardım edilməsi ;
- Qlobal ticarətin genişlənməsi və balanslaşdırılmış artıma yardım göstərilməsi ;
- Üzv dövlətlərin valyuta siyasətləri arasında əlaqələr yaradılması və bunun razılaşdırılması, bu yolla dünya valyuta sisteminin fəaliyyət istiqamətlərini təyin edilməsi və icrasının təmin olunması, milli valyuta sistemlərində məzənnəyə və valyutanın dönərliliyinə kömək göstərilməsi;
- Valyutaların bərabərliyi və valyuta məzənnələrinin müəyyənləşdirilməsi vasitəsi ilə başqa bir valyutanın rəqabətdə üstünlük yaratmasına imkan verməmək;
- Üzv dövlətlər arasında çoxtərəfli ödəmə sistemlərinin yaradılmasına yardım göstərilməsi və valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması;
- Üzv dövlətlərdə tədiyə balanslarında tənzimləmə və valyuta məzənnələrinin stabilləşdirilməsi üçün həmin ölkələrə xarici valyutada kredit ayrılmasının təmin edilməsi;
- Üzv dövlətlərə maliyyə və valyuta-kredit kimi məsələlərdə konsultasiya köməkliyi göstərilməsi və s.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirsək, lakonik formada BVF-nin ən əsas missiyasını belə ifadə edə bilərik: - BVF-nin başlıca məqsədi qlobal valyuta

işbirliyinin stimullaşdırması, qlobal ticarətin balanslaşdırılmış inkişafına yardım göstərilməsi, üzv dövlətlərin tədiyə balansında kəsirin ortadan qaldılmasına və valyuta kurslarında sabilliyin təmin edilməsinə köməklik göstərilməsidir.

BVF-nin əsas vəzifəsi isə beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə sistemində sabilliyə nail olunmasıdır, hansı ki, bu olmadan qlobal ticarətin mövcudluğu mümkünsüzdür.

BVF-nin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə - maliyyələşdirmə, nəzarəetmə və inkişaf etməkdə olan ölkələrə texniki yardım göstərilməsi aiddir.

BVF üzv dövlətlərin tədiyə balanslarının maliyyələşməsində çətinliklərlə qarşılaşdığı zaman situasiyanın düzəlməsi üçün dövlətlərə güzəştli kreditlər verir. Belə maliyyə dəstəyi dövlətlərə tədiyə balanslarındakı problemləri yoluna qoymağa imkan verir. BVF maliyyələşdirdiyi müəyyən proqram və layihələr milli hökumətlər vasitəsilə Fond ilə qarşılıqlı əlaqəli formada işlənir.

BVF borclu dövlətlər üçün konkret xarakterli tövsiyələrdə sərt monetar siyasəti seçir. BVF-nin adi tələblərinə aşağıda qeyd edilən elementlər aiddir:

- Borclu ölkənin makroqtisadi siyasəti bu borcun əsas hissəsi və faizin ödənməsinin əsas faktoru sayılan tədiyyə balansında aktiv saldonun təmin olunmasına istiqamətləndirilməlidir;
- Dövlət məsrəflərinin məhdudlaşdırması nəticəsində daxildə olan tələbat stabilləşdirilməlidir;
- Borclar industriya sahələrinin maliyyələşməsinə istifadə edilməlidir, əsas borc və faizlər istehsal sahələrində qazanılan mənfəət hesabına ödənməlidir;
- İnflyasiya prosesinin qarşısının alınması və bəzi dövlət məsrəflərinin ixtisar edilməsi nəticəsində dövlət büdcəsinin kəsrsizliyin təmin edilməsi;

- İnvestesiya qoyuluşu və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təkan verən və dövlət məsrəflərini tamamilə ödəyən vergi yığımına şərait yaradan effektiv vergi siyasətinin icra edilməsi;
- Pul dövriyyəsinin stabilləşdirilməsi;
- Xalq təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətliliyin artırılması üsulu kimi bazar mexanizmlərindən istifadə edilməsinin maksimum səviyyədə təmin edilməsi, daxili bazarlara sərbəst girişin və xarici mallarla rəqabətin təmin edilməsi.
- Siyasi hakimiyyətdə stabilliyin təmin edilməsi. Hakimiyyət dəyişikliyi bəzilər də daxil olmaqla, xarici öhdəliklərin təmin edilməsi məsələlərində varislik probleminə təsir göstərə bilər.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarəetmə və qərar qəbul etmə sistemlərinin təkmilləşdirməsi global valyuta - maliyyə münasibətləri arxitekturasında başlıca islahat istiqamətindən biri olaraq qiymətləndirilir. Kvota və səsvermə sistemlərinin təkmilləşməsi məqsədi ilə bugünədək BVF bir sıra təşəbbüslərə imza atmışdır. Lakin BVF-nin beynəlxalq iqtisadi proses və hadisələrə çevik reaksiyasının gücləndirilməsi üçün qeyd edilən bu təşəbbüslərin qəbul olunmasının özü belə üzv dövlətlərin səs vermə sistemində olan qeyri-bərabərliklərdən yaranan səbəblərə görə gecikir. Son beynəlxalq maliyyə böhranı fonunda kvota və idarəetmə sistemlərində islahatlar aparmaq üçün BVF-nin Sinqapurda gerçəkləşən illik konfransında islahatların hazırlanması və icra edilməsi qəbul olunmuşdur. Həmin islahatlar özlüyündə aşağıda göstərilən istiqamətlərə əsasən fəaliyyət proqramlarını ehtiva edir:

- ümumi kvota miqdarının 2 dəfəyə qədər artırılması - (2015-ci il məzənnəsi ilə təxminən 670 mrd. USD artım);
- kvota paylarının 6%-dən artıq hissəsinin yüksək təmsilolma hüququna sahib dövlətlərdən məhdud təmsilolma hüququna sahib dövlətlərə ötürülməsi;
- kvota payının əsaslı formada təkrarən müəyyən edilməsi;

➤ iqtisadi cəhətdən zəif və yoxsul dövlətlərin kvota və səs vermə hüquqlarını qorunub saxlanması.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun Nizamnaməsinə əsasən, kvota sistemində olan dəyişiklərin qəbul olunması üçün üzv dövlətlərin, eyni zamanda onların səsvermə payının müəyən olunmuş minimum həddi tələb edilir.

Dünya Bankı, BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarından biridir və onun ən başlıca məqsədi, keçid prosesində olan İEOÖ və kasıb dövlətlərə sərfəli kredit verərək yardım göstərilməsi və yoxsulluq səviyəsini azaldılması, eyni zamanda üzv ölkələrin inkişafının təmin olunmasıdır.

BMT 100-dən artıq İEOÖ-də çalışaraq ən yoxsul əhali və ən yoxsul dövlətlərə köməklik göstərmək kimi əhəmiyyətli məqsədlər naminə fəaliyyət göstərir. Buna baxmayaraq Dünya Bankı eyni zamanda, öz üzvlərinə aşağıda qeyd edilən işləri yerinə yetirməyi məsləhət bilir:

- ✓ Kadr potensialının inkişafı üçün investisiya yatırmaq, xüsusən, tibb və təhsil sistemlərində təkmilləşdirmə aparılması ilə;
- ✓ Sosial inkişaf üçün təşəbbüslərin artırılması, geniş əhali təbəqələrini inkişaf problemlərinin həll olunmasına cəlb etmək, idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasının əsas amili kimi insttusionaı potensialın yüksəldilməsi;
- ✓ Dövlətlərin keyfiyyətli xidmət etməsinə dəstək verilməsi, onların fəaliyyətində səmərəlilik və şəffaflıq məsələlərinin təmin olunması;
- ✓ Şəxsi sahibkarlıq biznesinin inkişafına dəstək göstərilməsi və onun stimullaşdırması;
- ✓ İnvestisiya və uzunmüddətli proqramlar üçün imkan yaradan makroiqtisadi sabitliyin inkişafına istiqamətlənən islahatların dəstəklənməsi.

Dünya Bankının əsas məqsədləri aşağıda qeyd olunan şəkildə kimi göstərilə bilər:

- Üzv dövlətlərin iqtisadi islahatlarına kömək göstərmək.
- Üzv dövlətlərə xarici mənbədən gələn sərmayə investisiyalarını təyin etmək və özəl sərmayənin yetməzliyi şəraitində bunu tamamlaya bilmək.
- Üzv dövlətlər üçün gəlir yönümlü investisiyaları təyin etməklə uzunmüddətdə global dəyişikliklərdə tarazlılığı təmin etmək.
- Üzv dövlətlər üçün borc mexanizmini adekvat vəziyyətə gətirtmək.
- Yerli kompaniyaların maliyyə mənbələrinə ehtiyacları barəsində onlara yardım etmək.

Dünya Bankı ölkələrə üç növ kredit ayırır: layihə, proqram və ölkə daxili pul kreditləri. Bank əsasən layihə krediti üzərində öz kredit siyasətini qurmuşdur. Digər iki kredit növü birinci qədər yaxşı inkişaf edə bilməmişdir.

Əvvəlki illərdə DB kredit verdiyi zaman qoyulan yuxarı faizlər və ayrılan kreditlərin məbləğinin az olması İEOÖ tərəfdən narazılıqla qarşılanmışdır. Bu narazılıqları aradan qaldırmaq məqsədilə Dünya Bankı öz siyasət və strategiyasında bəzi islahatlar aparmışdır. Həmin islahatlara aşağıdakıları göstərmək olar:

- Dünya Bankı hökumət təşkilatlarına və sahibkarlara kredit ayırır, lakin özəl sektora kredit ayırarkən onun tabe olduğu ölkənin, Mərkəzi Bank və ya digər səlahiyyətli qurumun zəmin olmasını şərt kimi qoyur. Dünya Bankının bu siyasətində əsas inkişaf nöqtələrindən biri məhz proqram kreditləri verməyə başlaması oldu.

- 1982-ci il DB “struktur kreditləri” adlı proqramı reallaşdırmağa başladı. Həmin məqsədlə bu müddət ərzində iqtisadi proqress və xarici investorlar ilə uyğunlaşma siyasətini izləməkdədir. Bu sahədə aqrar sektor, enerji, sənaye sektoru və digər sektorlar investisiyalarla təmin edilir.

Dünya Bankı 100-dən çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bütün sahələri əhatə edən 1800-dək layihə və proqramı maliyyələşdirməkdədir. Maliyyələşdirilmiş proyektlər müxtəlif sahələrə aid olur: mikrokredit sisteminin inkişaf etdirilməsindən başlamış, QİÇS problemi haqda məlumatların cəmiyyətə çatdırılmasına qədər. DB hər bir dövlət ilə ayrıca fəaliyyət planı tərtib edir, həmin dövlətin hökumət orqanları, qht-lər və özəl sektorla münasibətlər yaradır və əməkdaşlığa stimullaşdırır.

Dünya Bankının etdiyi əsas islahatlardan biri də budur ki, o qlobal səviyyədə korrupsiyaya qarşı mübarizə fəaliyyəti ilə də məşğuldur. Artıq 20 ildir ki, Dünya Bankı bu istiqamətdə 600-dən çox proqram maliyyələşdirmişdir. Korrupsiyaya qarşı mübarizə müxtəlif üsullar vasitəsi ilə edilir: dövlət məmurları öz gəliri və mülkiyyətləri haqda bəyannamə doldurur, hakim və jurnalistlərə müxtəlif seminarlar və layihələr təşkil edilir və s. Həmin yeni layihə və proqramların $\frac{1}{4}$ hissəsi dövlət məsrəfləri və maliyə islahatları kimi məsələlərə ayrılmışdır. DB eyni zamanda öz maliyyələşdirdiyi proyektlərdə korrupsiyaya yol verilməməsi üçün bəzi preventiv tədbirlər də görmüşdür. Məsələn, son zamanlarda DB sərt qaydalar təyin edərək anonim “qaynar xətt” xidməti də təsis etmişdir.

Dünya Bankı hər il beynəlxalq inkişafa dəstək vermək üçün ildə **20 mlrd USD** məbləğində böyük bir öhdəliyi qəbul etmiş ən böyük qurumdur. DB təkcə “donor” olaraq yox, həmçinin, qlobal iqtisadi inkişafa “idarəedici və istiqamətləndirici” şəklində dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu o deməkdir ki, dövlət və qht ilə ehtiyatların istifadə edilməsində, hazırda davam edən proqramların müdafiəsində yüksək dərəcəli rola malikdir.

Beynəlxalq valyuta sistemi çərçivəsində planlaşdırılan əsas islahat istiqamətlərindən biri beynəlxalq sabitliyin qorunub saxlanılması üçün ehtiyat valyutalarına tələb və təklifin tarazlaşdırılmış səviyyəsində təsbit edilməsinə nail olmaqdır. Özəlliklə də, ehtiyat valyuta emitentləri tərəfindən həyata keçirilən ekonomik siyasətdə maraqlar

arasındakı qeyri-uzlaşmalar və başqa məsələlərin beynəlxalq sabitliyin təmin edilməsinə mənfi təsir göstərir. Bu situasiyada regional və qlobal təşkilatların emitenti olduğu beynəlxalq valyuta nominallarının dövriyyəyə buraxılmağı yaxud belə xarakterə artıq malik olan SDR-in tətbiq edilməsi potensialının artırılması qeyd edilən problemlərin həll edilməsi cəhətdən pozitiv nəticə göstərə bilər.

Həmçinin maliyyə bazarlarında struktur və funksionallıq cəhətdən islahatlar olması beynəlxalq sabitliyə dəstək olmaq nöqteyi-nəzərindən çox əhəmiyyətlidir. Uyğunlaşdırılmış risk menecmenti çərçivələrinin yaradılması, bazarlar və tənzimləyici subyektlər arasında iqtisadi əlaqələrin konyuktur dəyişiklikləri fonunda təkrarən süzgəcdən keçirilməsi bu prosedurun tərkib hissəsi sayılır. Buna görə də, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı üçün başlıca siyasət orientasiyalarından biri olaraq zəif maliyyə sisteminin inkişafı zəruriyyəti durur. Əvvəlcə daxildə yığımların formalaşması, daha sonra isə həmin yığımların investisiya mənbəyi kimi istifadə olunması qeyd edilən prosesin həyata keçirilməsi cəhətdən önəmlidir. Bu həmçinin, milli gəlir və daxili istehlakda artıma, eksportdan asılılıq məsələsinin azaldılması ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə də şərait yarada bilər. Bunların reallaşdırılması baş verərsə, dövlətlərin ucuz valyuta siyasətinə ehtiyacını və xarici vallyuta ehtiyatına olan tələblərin getdikcə nisbətən azalması güman edilir.

Yeni dünya valyuta sistemlərinin formalaşması çərçivəsində qarşıya çıxan istiqamət və strategiyalar arasında beynəlxalq siyasi əməkdaşlıqda olan boşluqların yox edilməsi, eyni zamanda beynəlxalq maliyyə sabilliyinə təhdid sayılan amillərə qarşılıq uyğun və yerində anı əks-təsir mexanizmlərinin formalaşması və bu əməliyyatların dünya maliyyə institutlarının böyük imkanları vasitəsi ilə idarə olunması xüsusilə nəzərə çatdırılmalıdır. Qeyd edilən istiqamətlərdə yeni valyuta sistemində Beynəlxalq Valyuta Fondu, həmçinin digər çoxtərəfli və ikitərəfli tənzimləmə institutlarının iştiraklarının təmin olunması ilə, üzv dövlətlərə maliyyə dalğalanmalarına qarşılıq onların

dayanıqlığının qorunmasına yönələn siyasi tədbirlərin icra edilməsinə imkan yaradan əlverişli şəraitin formalaşdırması başlıca missiyalardan birisidir. Maliyyə və valyuta sistemlərində qərarlılıqların ilkin xəbərdarlıq üsulları ilə müəyyən edilməsi, eyni zamanda uyğun nizamlama çərçivələrinin tətbiq edilməsilə bunun qarşısını almaq da yeni valyuta tənzimlənmə sistemi kontekstində əsas diqqət çəkilən problemlərdəndir. Yeni valyuta sisteminin tənzimləməsi məsələsində keçmiş praktikalardan bəhrələnmək, çatışmazlıqların həll edilməsi, beynəlxalq iqtisadi sistem iştirakçılarını əhatə edə biləcək idarəetmə quruluşunun qəbul edilməsi də bu nöqteyi-nəzərdən çox əhəmiyyətli ola bilər.

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqat işi ilə əlaqədar elmi-praktiki və elmi-nəzəri mənbələrə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin çoxtərəfli tənzimlənməsinin ən böyük vəzifəsi olan beynəlxalq əməkdaşlıq qaydaları və hüquq normalarının hazırlanmasında hər bir ölkə öz mövqeyini digər ölkələrlə beynəlxalq münasibətlər quraraq, ticarət, idxal, ixrac və digər sahələrdə qarşılıqlı güzəştlər edərək ortaya qoyur. Bu prosesdə BİM-in fərqli formaları ölkələrarası tənzimləmənin obyektləri kimi çıxış edir. Qlobal çoxtərəfli tənzimləmənin subyektləri dedikdə milli dövlətlərin əsas qurumları, qarışıq formalı dövlət-inhisarçı müəssisələri, beynəlxalq hökumətlərarası orqanlar nəzərdə tutulur.

Müasir dövrümüzdə BİM-in tənzimlənməsi ölkələrarası müqavilələr, regional və beynəlxalq ittifaqlar, konfranslar, görüşlər, forumlar, iqtisadi və siyasi beynəlxalq birliklər, diplomatik danışıqlar və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Bu danışıqlarda ölkələrin siyasi mənafeyini qorumaqla heç bir ölkənin daxili müstəqilliyinə xələl yetirmədən əksər siyasi və iqtisadi problemlər çoxtərəfli formalarda tənzimlənilir. Bu proseslərdə beynəlxalq hüquqi tənzimləmə sistemindən istifadə olunur və əsas meyar beynəlxalq hüquq normalarının düzgün tətbiqidir. Beynəlxalq hüquq — hüququn bir sahəsi olmaqla dövlətin xarici münasibətlərini, əlaqələrini nizamlayan normalar sistemidir. Bu normaların yaranması beynəlxalq ənənələrə və beynəlxalq müqavilələrə əsaslanaraq reallaşır.

Beynəlxalq hüququn əsas məzmununu subyektlərinin (həmçinin dövlətlərin) hüquq və vəzifələri ilə əks olunur. Bu kimi beynəlxalq məsələlər üstmilli dərəcəli sayılan və daimi şəkildə fəaliyyət göstərən beynəlxalq institutlar, dövlətlərarası qurumlar və digər çoxşahəli mexanizmlərin yaradılması zərurətini meydana gətirmişdir. Məhz

bunun nəticəsində də Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların (BİT) yaradılmış və çoxtərəfli fəaliyyət ilə məşğuldurlar.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar yaradılmasında əsas rolu beynəlxalq müqavilələr oynayır. Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyət planında müxtəlif, konkret və beynəlxalq maraqlara cavab verən məqsədlər nəzərdə tutulur. orqanlar sistemi - beynəlxalq təşkilatların daimi şəkildə fəaliyyət göstərən strukturudur. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar müxtəlif, fərqli adlar altında fəaliyyət göstərə bilirlər. Məsələn, ittifaq, fond, agentlik, bank, və ya sadəcə təşkilat və s.

Ümumi formada baxsaq, BİT-lər ölkələrarası çoxtərəfli razılaşdırılmış məqsədləri, daimi orqanları, yüksək səriştə və səlahiyyətləri olan ümumdünya əməkdaşlıq qurumlarıdır. BİT-lər ölkələrarası əməkdaşlığın təşkilati forması kimi xarakterizə olunur. Bugün dünyada global sferada belə təşkilatların sayı beş mindən çoxdur.

Ölkələrarası global iqtisadi təşkilatlar bütün ölkələrin könüllü şəkildə razılığı ilə beynəlxalq müqavilələrə əsaslanaraq yaradılır. Lakin, beynəlxalq təşkilata üzv olmaq imkanı yalnız dövlətlərə verilir. Onların hansısa bir orqanı bu hüquqa sahib ola bilməz. Bu məqamlarda ümumi prinsiplər əsas götürülür.

Əsas etibarilə, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar 3 funksiyanı həyata keçirirlər:

1. Tənzimləyici funksiya – digərləri arasında daha əhəmiyyətli vəzifə hesab olunur. Bu funksiya hər hansı qərarların qəbul olunması ilə istənilən ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial və s. fəaliyyətinə təsir göstərir.
2. Nəzarət funksiyası – vasitəsilə tətbiq edilən qərarlara əməl edilməsinə nəzarət edilir.
3. Əməli-funksiya – qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq funksiyasını ifadə edir.

Beynəlxalq münasibətlərin tənzimləməsində beynəlxalq dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları, onların işləyib hazırladıqları konvensiya, qətnamə, beynəlxalq ticari

münasibətləri tənzimləyən normaların unifikasiyasına cavabdehlik daşıyan rəhbərlik statusunda olan subyektlər əhəmiyyətli rola malikdir. Belə ki, beynəlxalq ticarət əməliyyatları fəaliyyəti daxili qanunlarla (milli hüquq vasitəsilə) tənzimlənən hüquqi və fiziki şəxslər həyata keçirir. Bunlarla belə, müxtəlif ölkələrin milli qanunvericilik xüsusiyyətləri yuxarıda qeyd olunanları fərqli üsullarla həyata keçirir ki, bu da öz növbəsində müəyyən ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu ziddiyyətlər bir ölkənin normalarının digər ölkənin normalarına qarşı olmasında özünü göstərir. Milli əsaslarla yaradılmış milli hüquq beynəlxalq ticarətin tələb etdiyi bir çox amillərlə daha az uyğunlaşır. Bütün bu yuxarıda qeyd olunanlar beynəlxalq ticarətin inkişafı üçün əngəllər törədir.

Qloballaşma - ümumdünya iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya və unifikasiya prosesidir. Unifikasiya ümumi mənada - dövlətin daxili hüququnda əsas xüsusiyyətlər, qaydalar və adətləri müəyyənləşdirmək, beynəlxalq sazişlərin vasitəsilə vahid hüquqi norma və qaydaları yaratmaq, eyni zamanda onların tətbiq edilməsinin vahid təcrübəsini təmin etmək deməkdir. Ölkələrarası ticarətin tənzimlənməsində olan fərqlilikləri aradan qaldırmaqda milli hüquqlar əsasında qəbul olunmuş normalar əsas rol oynayır. Unifikasiya çoxplanlı bir proses olmaqla, beynəlxalq və regional səviyyələrdə həyata keçirilir.

Dünya valyuta sistemi beynəlxalq valyuta-iqtisadi münasibətlərinin dövlətlərarası razılaşmalarla bərkidilmiş təşkilat formasıdır. Beynəlxalq valyuta sistemi çərçivəsində planlaşdırılan əsas islahat istiqamətlərindən biri beynəlxalq sabitliyin qorunub saxlanılması üçün ehtiyat valyutalarına tələb və təklifin tarazlaşdırılmış səviyyəsində təsbit edilməsinə nail olmaqdır. Xüsusilə də, ehtiyat valyuta emitentləri tərəfindən həyata keçirilən ekonomik siyasətdə maraqlar arasındakı qeyri-uzlaşmalar və başqa məsələlərin beynəlxalq sabitliyin təmin edilməsinə mənfi təsir göstərir. Bu situasiyada regional və qlobal təşkilatların emitenti olduğu beynəlxalq valyuta

nominallarının dövrüyəyə buraxılmağı yaxud belə xarakterə artıq malik olan SDR-in tətbiq edilməsi potensialının artırılması qeyd edilən problemlərin həll edilməsi cəhətdən pozitiv nəticə göstərə bilər.

Yeni dünya valyuta sistemlərinin formalaşması çərçivəsində qarşıya çıxan istiqamət və strategiyalar aşağıdakılardır:

- ✚ beynəlxalq siyasi əməkdaşlıqda olan boşluqların yox edilməsi;
- ✚ beynəlxalq maliyyə stabilliyinə təhdid sayılan amillərə qarşılıq uyğun və yerindəcə ani əks-təsir mexanizmlərinin formalaşdırılması;
- ✚ bu əməliyyatların dünya maliyyə institutlarının böyük imkanları vasitəsi ilə idarə olunması.

Qeyd edilən istiqamətlərdə yeni valyuta sistemində Beynəlxalq Valyuta Fondu, həmçinin digər çoxtərəfli və ikitərəfli tənzimləmə institutlarının iştiraklarının təmin olunması ilə, üzv dövlətlərə maliyyə dalğalanmalarına qarşılıq onların dayanıqlığının qorunmasına yönələn siyasi tədbirlərin icra edilməsinə imkan yaradan əlverişli şəraitin formalaşdırması başlıca missiyalardan birisidir. Maliyyə və valyuta sistemlərində qərarlılıqların ilkin xəbərdarlıq üsulları ilə müəyyən edilməsi, eyni zamanda uyğun nizamlama çərçivələrinin tətbiq edilməsilə bunun qarşısını almaq da yeni valyuta tənzimlənmə sistemi kontekstində əsas diqqət çəkilən problemlərdəndir. Yeni valyuta sisteminin tənzimləməsi məsələsində keçmiş praktikalardan bəhrələnmək, çatışmazlıqların həll edilməsi, beynəlxalq iqtisadi sistem iştirakçılarını əhatə edə biləcək idarəetmə quruluşunun qəbul edilməsi də bu nöqteyi-nəzərdən çox əhəmiyyətli ola bilər.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq və onun hüquqi əsasda tənzimlənməsi qlobal miqyasda müstəsna rola malikdir. Təkcə bir misalı qeyd etmək kifayət edər ki, bağlanmış bütün beynəlxalq sazişlərin və aktiv fəaliyyəti olan beynəlxalq təşkilatların əksər çoxluğu dövlətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə aiddir.

XXI yüzillikdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin makrosəviyyəli tənzimlənməsi, yəni çoxtərəfli mexanizm yaxud da qarşılıqlı razılaşdırılan fəaliyyətlər vasitəsi ilə bütöv sistemin və ya onun irili-xırdalı altsistemlərinin idarə olunması daha yüksək əhəmiyyətli proseslər hesab olunmağa başlamışdır. Makrosəviyyəli problemlərin obyektiv şəkildə həlli üçün çoxtərəfli və ya üstmilli tənzimləmə mexanizmlərinin yaranması tələb olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər, prof. V.E. Ribalkinin redaktorluğu ilə, Bakı 2012
2. Bordo, Michael D. (2000). The Globalization of International Financial Markets: What Can History Teach Us?
3. Əli Həsənov, Geosiyasət
4. Halil Seyitoglu, Uluslararası iktisat
5. Krugman and Obstfeld, International Economics
6. Koçetov, Geoiqtisadiyyat
7. R. Həsənov, İqtisadi siyasət: Metodologiya və praktika. Bakı, 2009
8. J. Stiglis, Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı, 2004
9. «Basic facts about The United Nations». New York, 2012
10. «World Bank Annual Report» World Bank, New York, 2013
11. Ş. Hacıyev, Ş. Bayramov, Beynəlxalq iqtisadiyyat. Metodiki göstəricilər, Bakı 2000
12. M. Məmmədov, E. İbadov. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Bakı 2008
13. A. Orucov, C. Kərimov. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı 2008
14. Müzəffər Məmmədov, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin bəzi məsələləri, 1992-2007-ci illər ərzindəki elmi nəşrlər toplusu
15. B. Məmmədxanov, S. Mehdizadə, “Müasir integrasiya meyilləri və onun qiymətləndirilməsi”, elmi məqalə
16. C. Nuriyev. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı 2000
17. Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması və inkişafı problemləri. Kollektiv monoqrafiya. Bakı. 2010
18. Əfsər Sadıqov. Beynəlxalq İqtisadi Hüquq. Bakı. 2008

19. Кузьмин Э.Л. Международное экономическое право. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007
20. Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. - М.: Междунар. отношения, 2003
21. <http://en.wikipedia.org/wiki/Multilateralism>
22. <http://www.businessinsider.com>
23. International Monetary Reform 2011, robertmundell.net
24. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2005
25. www.g20.org
26. www.un.org
27. www.un-az.org
28. www.undp.org
29. www.world-bank.org
30. www.imf.org
31. www.wto.org
32. www.wto.az
33. www.president.gov.az
34. www.economy.gov.az
35. www.cbar.az
36. www.wikipedia.org
37. www.mfa.gov.az
38. www.wikipedia.org
39. www.reuters.com
40. www.online-stock-trading-guide.com
41. www.banco.az
42. www.banker.az
43. www.kayzen.az

SUMMARY

In the contemporary world economy, the management of the total system has become increasingly more difficult and more convenient, with the help of instruments such as the regulation of the international economic relations system at the macro and mega level, that is, the multiple regulatory mechanism, or the activities decided in common. The main aspects of the research are multilateral economic cooperation, as well as the multidirectional adjustment work and mechanisms of international economic institutions and regional economic institutions, as well as the place and role of international legal systems in the settlement of global economic relations in general, as well as the role of international associations (G20, G8, etc.). It consists of such matters as the determination of the effects of the activity on the regulation of global economic relations.

The main purpose of the study – the analysis of the global economic relations in general in the present period of the development of international economic relations and global economic relations consists of theoretical and practical aspects such as the analysis of the contemporary situation of interrelationships in the framework of global law and multilateral regulation and the importance of international economic institutions.

In the first part of the thesis, the history and characteristics of global multi-regulatory systems, as well as the legal and institutional foundations of their activities have been researched. In the second part of the study, the global scope of the global framework in the UN framework and the areas of regional and local regulatory mechanisms have been analyzed. In the last part of the thesis, the effects of the global financial crisis on the multilateral system, the demands of the G20 and other unions for global regulation, the main aspects and factors of the reforms in the international financial and economic institution, and the improvement aspects of the multilateral economic regulation systems in general have been examined.

АННОТАЦИЯ

В современной мировой экономике регулирование на макро и мега уровне системы международных экономических отношений, т.е., в целом управление системой с помощью инструментов или действий, по совместно принятым решениям как механизм многостороннего регулирования, превратился в необходимость, получив еще большее значение.

Основные направления исследования состоять из многостороннего экономического сотрудничества, в то же время функционирования и механизма многостороннего регулирования в целом глобальных экономических связей международными экономическими организациями и региональными экономическими структурами, в то же время такие вопросы как определение воздействий на глобальные экономические отношения международных объединений, не имеющих статус официальной организации (G20, G8 и т.д.).

Основной целью исследования является теоретический и практический анализ регулирования в целом глобальных хозяйственных отношений на современном этапе развития МЭО и глобальных хозяйственных отношений, значения международных экономических организаций в глобальной системе правового и многостороннего регулирования и анализа современного состояния взаимных связей в рамках организаций.

В первой главе диссертации исследованы история появления и особенности Глобальных многосторонних систем регулирования, в то же время правовые и институциональные основы их деятельности. Во второй главе исследования анализируются особенности глобального регулирования в рамках ООН и направления деятельности региональных и зональных механизмов регулирования. В последней главе диссертации были изучены влияния глобального финансового кризиса на многостороннее регулирование, требования на глобальное регулирование неформальных объединений, таких как G20 и других, основные направления и факторы реформ международных финансово-экономических институтов, в целом направления совершенствования многосторонних систем экономического регулирования.